

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

اخبار اهل بیت علیہ السلام

در میراث مکتوب مدائی (۲۲۵م)

حسین مرادی نسب

زمستان ۱۳۹۶

مرادی نسب، حسین - ۱۳۳۸

اخبار اهل بیت علیه السلام در میراث مکتوب مدائی (۲۲۵م) / حسین مرادی نسب. — قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: مشهد:

بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۶.

شانزده، ۳۶۰ ص: جدول. — (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۴۰۰؛ تاریخ اسلام: ۹۷)

ISBN: 978-600-298-168-4

بها: ۱۹۰۰۰ ریال

فهرست‌نويسي براساس اطلاعات فি�پا.

كتابنامه. ص. [۲۹۵] ۳۰۷: همچنین به صورت زيرنويس.

* نمایه

۱. تاریخ‌نويسي اسلامی—قرن ۳ق. — سرگذشت‌نامه و کتابشناسی. ۲. ۹th century—Bio-bibliography.
۲. تاریخ‌نويسي اسلامی—Islam—Historiography—Bio-bibliography.
۳. سرگذشت‌نامه و کتابشناسی. ۴. Muslim—Bio-bibliography.
۵. تاریخ‌نويسان مسلمان—سرگذشت‌نامه و کتابشناسی. ۶. Islam—Historiography—Hadith—Authorities—Biography—Bibliography.
۷. historians—historians—كتابشناسی. ۷. محدثان—سرگذشت‌نامه—كتابشناسی.
- الف. مدائی، علی بن محمد، ۱۳۵-۲۲۵ق. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- د. عنوان.

۰۱۶/۹۰۷۲

۱۳۹۶ م/۲۰۸/۲

۴۸۹۱۳۲۹

شماره کتابشناسی ملی

اخبار اهل بیت علیه السلام در میراث مکتوب مدائی (۲۲۵م)

مؤلف: حسین مرادی نسب

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ناشر همکار: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکري

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۶

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

ليتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم— سبحان

قيمت: ۱۹۰۰۰ تoman

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نماير:

۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.ب. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵؛ تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۶۰۰-۶۶۴۰۰

فروش اينترنتي: www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir www.ketab.ir/rihu

مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، صندوق پستی: ۹۱۷۳۵-۳۶۶، تلفن و دورنگار واحد فروش: ۳۲۲۳۰۸۰۳

www.islamic-rf.ir info@islamic-rf.ir

سخن ناشران

نیاز گسترده جوامع علمی حوزه‌ی و دانشگاهی به متون علوم انسانی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی حقیقتی انکارناپذیر است. برای رفع این نیاز، مراکز پژوهشی با توجه به محدودیت‌های موجود، می‌توانند با یاری و همکاری یکدیگر، آثار مشترکی تدوین و ارائه کنند تا افراد بر ارتقای کمی و کیفی پژوهش‌ها، از تکرار و موازی کاری جلوگیری شود. از این رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی برای نیل به اهداف یادشده، نهmin کار مشترک خود را با عنوان «خبر اهل بیت^{علیهم السلام} در میراث مکتوب مدائی (م۲۵۶ق)» به جامعه علمی تقدیم می‌کنند.

این اثر به عنوان منبع اصلی برای دانشجویان رشته تاریخ اسلام، فرهنگ و تمدن اسلامی در مقاطع تحصیلی کارشناسی ارشد و دکتری قابل استفاده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

در پایان لازم می‌دانیم از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای حسین مرادی نسب و نیز از ناظر محترم، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین استاد محمد‌هادی یوسفی غروی سپاسگزاری کنیم.

فهرست مطالب

۱	سخن مؤلف
۵	مقدمه
۶	پیشینه تحقیق
۷	منابع پژوهش
۷	خلیفة بن خیاط (م ۲۴۰ق)
۸	بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (م ۲۷۹ق)
۸	توفی، ابراهیم بن محمد (م ۲۸۳ق)
۹	یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن واضح (م ۲۸۲ یا ۲۸۴ق)
۱۰	طبری، محمد بن جریر بن زید (م ۳۱۰ق)
۱۱	ابن اعثم کوفی (م ۳۱۴ق)
۱۱	ابن فقيه همدانی (م ۳۴۰ق)
۱۱	مسعودی، علی بن حسین (م ۳۴۶ق)
۱۲	ابو الفرج اصفهانی (م ۳۵۶ق)
۱۳	ابن نديم، محمد بن اسحاق (م ۳۸۰ق)
۱۴	خطبیب بغدادی (م ۴۶۳ق)
۱۴	حموی، یاقوت (م ۶۲۶ق)
۱۵	ابن ابی الحدید (م ۵۶۵ق)
۱۶	صفدی، صلاح الدین خلیل بن ابیک بن عبدالله (م ۷۶۴ق)
۱۶	اسماعیل پاشا بغدادی (م ۱۳۳۹ق)
۱۷	آغا بزرگ طهرانی، محمد محسن بن علی (م ۱۳۸۹ق)
۱۸	سید محمدحسن امین حسینی عاملی (م ۱۳۷۲ق)
۱۸	فؤاد سرگین (معاصر)
۱۹	زیکلی (م ۱۳۹۶ق)
۲۰	عمر رضا کحاله (معاصر)

۲۱	سیدعبدالعزیز طباطبائی (م ۱۳۷۴)
۲۱	احمدی میانجی، علی (ش ۱۳۷۹)
۲۲	تکنگاری درباره تاریخ‌نگاری و مورخان
۲۳	انگیزه تاریخ‌نگاران تکنگار
۲۵	جایگاه مؤلفان تکنگار در قرن دوم و سوم هجری
۲۶	ساختار و محتوای کتاب‌های تکنگار
۲۶	بررسی ماندگار نبودن تکنگاری‌ها

فصل اول: مدائني و خاندان او

۲۹	۱- شخصیت مدائني
۳۲	۲- مدائني از نظر رجال‌شناسان
۳۳	۱- منزلت علمي مدائني
۳۵	۴- مذهب مدائني
۳۷	۱- شیوه تاریخ‌نگاری مدائني
۳۸	مشايخ مدائني
۳۹	عوانة بن الحكم بن عوانة (م ۱۴۷)
۴۰	ابوعبیده معمر بن المثنی (م ۲۱۳/۹)
۴۲	ابومحنف (م ۱۵۷)
۴۳	هشام بن محمد بن سائب بن شر بن عمرو کلبی (م ۲۰۶)
۴۴	شاگردان مدائني
۴۴	ابن النطاح، محمد بن صالح بن مهران (م ۲۵۲)
۴۵	زبیر بن بکار (م ۲۵۶)
۴۶	حارث بن ابی‌اسامة (م ۲۸۲)
۴۶	احمد بن الحارث بن مبارک خزار (م ۲۵۷)
۴۷	ابن شیبہ (م ۲۶۲)

فصل دوم: موضوعات اخبار اهل بیت (علیهم السلام) در آثار مدائني

۴۹	۱- مقدمه
۴۹	موضوعات مربوط به پیش از اسلام و پس از آن در آثار مدائني
۵۰	خبر مربوط به زمان حضرت علی (علیهم السلام)
۵۱	موضوعات مربوط به امام حسن (علیهم السلام)
۵۲	موضوعات مربوط به امام حسین (علیهم السلام) تا امام صادق (علیهم السلام)
۵۳	موضوعات مربوط به امام کاظم (علیهم السلام) و بعد از ایشان
۵۳	بررسی آثار مدائني
۵۴	آثار مدائني مربوط به اهل بیت (علیهم السلام)

كتاب أمهات النبي ﷺ	٥٤
كتاب العوائد	٥٥
كتاب صفة النبي ﷺ	٥٦
كتاب اخبار المنافقين	٥٨
كتاب تسمية المنافقين و من نزل فيه القرآن منهم و من غيرهم	٥٩
كتاب عهود النبي ﷺ	٦٠
كتاب عهود النبي آخر	٦١
كتاب اخبار النبي ﷺ	٦١
كتاب تسمية الذين يؤذون النبي ﷺ	٦٢
كتاب تسمية المستهزئين الذين جعلوا القرآن عضين	٦٤
كتاب رسائل النبي ﷺ	٦٥
كتاب كتب النبي ﷺ إلى الملوك و	٦٥
أسماء كتاب النبي ﷺ	٦٦
كتاب آيات النبي ﷺ	٦٧
كتاب إقطاع النبي ﷺ	٦٨
كتاب فتوح النبي ﷺ	٦٩
كتاب صلح النبي ﷺ	٧٠
كتاب خطب النبي ﷺ	٧١
كتاب المغازي [مغازي النبي ﷺ]	٧١
كتاب سرايا النبي ﷺ	٧٢
كتاب الوفود (ويحتوى على وفود اليمن، وفود مصر، وفود ربيعه)	٧٣
كتاب دعاء النبي ﷺ	٧٤
كتاب خبر الإفك	٧٥
كتاب ازواج النبي ﷺ	٧٦
كتاب عمّال النبي ﷺ على الصدقات	٧٧
كتاب ما نهى عنه النبي ﷺ	٧٨
كتاب حجّة أبي بكر الصديق	٧٩
[اخبار آباء النبي ﷺ] يا اخبار النبي ﷺ	٨٠
كتاب الخاتم والرسل [النبي ﷺ]	٨٠
كتاب من كتب له النبي ﷺ كتاباً و أماناً	٨١
كتاب أموال النبي و كتابه و من كان ترد عليه الصدقة من قريش العرب	٨٢
كتاب العباس بن عبدالمطلب	٨٢
كتاب اخبار أبي طالب و ولده	٨٣
كتاب خطب على ﷺ	٨٤
كتاب عبدالله بن العباس	٨٥

٨٥	كتاب على بن عبد الله بن عباس.....
٨٥	كتاب آل أبي العاص.....
٨٧	كتاب فضائل محمد بن الحنفية (م٨١ق)
٨٨	كتاب فضائل جعفر بن أبي طالب (م٨٤ق)
٨٩	كتاب فضائل الحارت (الحرث) بن عبدالمطلب.....
٩٠	كتاب فضائل عبدالله بن جعفر.....
٩١	كتاب معاوية بن عبدالله.....
٩١	كتاب عبد الله بن معاوية.....
٩٣	كتاب (أمر) محمد بن على بن عبدالله بن عباس.....
٩٤	كتاب هجاء حشان لقریش.....
٩٥	كتاب أسماء من قتل من الطالبيين.....
٩٦	كتاب الفاطميات.....
٩٧	كتاب تسمية الخلفاء و [كتابهم] كُنَّا هُمْ و أَعْمَارُهُمْ
٩٧	كتاب الردة.....
٩٨	كتاب الجمل.....
٩٩	كتاب الغارات.....
٩٩	كتاب النهروان.....
١٠٠	كتاب الخوارج.....
١٠١	كتاب بني ناجية والخريت بن راسد و مصلقة بن هبيرة.....
١٠٢	كتاب مختصر الخوارج.....
١٠٢	كتاب خطب على <small>الليلة</small> .....
١٠٣	كتاب خطب على <small>الليلة</small> و كتبه إلى عمالة.....
١٠٣	كتاب حزة واقم.....
١٠٤	كتاب مقتل الحسين <small>الليلة</small> .....
١٠٥	كتاب الخونة لامير المؤمنين <small>الليلة</small> .....
١٠٦	كتاب أخبار أهل بيت <small>الليلة</small> .....
١٠٦	كتاب وقعة صفين.....
١٠٧	نوآوری مدائی در ایجاد برخی عنوانها و آثار.....
١٠٩	نقد برخی از گزارش‌های مدائی.....
١٠٩	نقش گزارش مدائی در باره ازدواج‌ها و طلاق‌های امام حسن <small>الليلة</small> .....
١٠٩	فضاسازی در جعل گزارش‌های تاریخی.....
١١١	شخصیت امام حسن <small>الليلة</small> .....
١١٢	محمد بن سیرین (م١١٠ق)
١١٣	بالذری (م٢٧٩ق)
١١٨	بستر تاریخی جعل حدیث مطلاق از جهت زمان و مکان.....

١٢٠	نقد گزارش‌های دیگر مدائی
١٣١	نتیجه‌گیری

فصل سوم: نصوص المدائی حول اخبار اهل‌البیت ﷺ

١٣٥	تجلیل عبدالمطلب لمحمد ﷺ
١٣٥	حفر زمزم
١٣٦	عبدالله بن عبدالمطلب و أمهاته
١٣٦	مولد النبي ﷺ
١٣٧	الحصار في شعب أبي طالب
١٣٧	هبة رسول الله ﷺ لفاطمة بنت أسد
١٣٧	يعرض النبي ﷺ نفسه على قبائل العرب
١٣٧	مؤاخاة النبي ﷺ و على ﷺ
١٣٨	أول سرية حمزة بن عبدالمطلب
١٣٨	غزوة الأباء
١٣٨	تسمية من استشهد مع رسول الله ﷺ بدر
١٣٩	أول قاتل جمهور المشركين وهو أول يوم علا فيه الإسلام
١٤٠	تزويج على ﷺ بفاطمة ظبيلا
١٤٠	أول غزوة غزوة ودان
١٤٠	أول لواء عقد في السلام
١٤٠	اهداء زيد لرسول الله ﷺ
١٤١	تزويج النبي ﷺ بعائشة
١٤١	غزوة أحد
١٤٢	أول ما صلى رسول الله ﷺ صلاة الخوف
١٤٣	لقب حمزة بن عبدالمطلب
١٤٣	سنة اربع بشر معونة
١٤٣	غزوة السوبق
١٤٣	سنة خمس
١٤٣	هلاكة عمرو بن عبدود بيد على ﷺ
١٤٦	صلح الحدبية
١٤٦	أول من بايع رسول الله ﷺ بيعة الرضوان
١٤٦	عائشة بنت أبي بكر
١٤٧	ابو جندل
١٤٧	سهميل بن يضاء
١٤٧	سنة سبع في تاريخ فتح خيبر
١٤٨	سنة ثمان في فتح مكة

١٤٨	وفود العرب على النبي ﷺ
١٤٩	كتاب النبي ﷺ إلى بطون حمير
١٤٩	كتاب النبي ﷺ لبني أسد
١٥٠	كتاب النبي ﷺ لقيس بن الحصين
١٥٠	كتاب النبي ﷺ لشور بن عزرة
١٥٠	كتاب النبي ﷺ إلى سعير بن عداء
١٥٠	كتاب النبي ﷺ إلى معاذ بن جبل في التعازي لوفاة ولده
١٥١	إسلام عمرو بن معدى كرب زمن النبي ﷺ
١٥٢	أول فرس عقر في الإسلام
١٥٢	أول من مشت الرجال معه وهو راكب الاشعش بن قيس
١٥٣	غزوة حنين
١٥٤	سنة تسع غزوة تبوك
١٥٤	بعث رسول الله ﷺ على اليمان
١٥٤	قول النبي ﷺ حول على
١٥٤	هدية النبي ﷺ لابنته فاطمة عليها السلام
١٥٥	محبنة النبي ﷺ للحسن عليه السلام
١٥٥	أحب الخلق عند النبي ﷺ (حديث الطير)
١٥٥	سحر البيان
١٥٦	جد الفرزدق عند النبي ﷺ
١٥٦	طلب النبي ﷺ من الله عز وجل على
١٥٦	خير البرية بعد النبي ﷺ
١٥٧	قضاء أمير المؤمنين على
١٥٧	خطبة النبي ﷺ أم سلمة
١٥٧	حول الحجاب
١٥٧	حول ولادة الأمر
١٥٨	احتضار النبي ﷺ
١٥٨	ارتحال الرسول ﷺ
١٥٨	حول البيعة بعد ارتحال النبي ﷺ
١٥٩	قول أبي سفيان في البيعة
١٥٩	اعتراض الحسن عليه السلام لابي بكر
١٥٩	تحريق عمر بباب فاطمة عليها السلام
١٦٠	قول سلمان في بيعة أبي بكر
١٦٠	دفن فاطمة الزهراء عليها السلام
١٦٠	عدم بيعة على
١٦١	تخاصم عباس و علياً عليهما السلام حول ميراث النبي ﷺ

١٦١	في خلافة عمر بن الخطاب.....
١٦١	استشارة عمر علياً عليهما السلام في أمر القادسية.....
١٦١	حول عبقرية بلال.....
١٦٢	اخراج الخاتم من قبر النبي عليهما السلام.....
١٦٢	خطبة سعيد بن العاص أم كلثوم بنت على عليهما السلام.....
١٦٢	في خلافة عثمان.....
١٦٢	اصحاب على عليهما و معاوية.....
١٦٤	رجوع المصريين إلى المدينة.....
١٦٦	ايصال خبر قتل عثمان بعائشة.....
١٦٦	تغيير موضع عائشة بعد سماع قتل عثمان.....
١٦٧	دفن عثمان في حُش كوكب.....
١٦٧	خطبة أبي الهيثم لينداء خلافة على عليهما السلام.....
١٦٨	ارسال علي عليهما السلام جرير بن عبد الله لطلب البيعة من معاوية.....
١٧٠	كتابة معاوية لعلي عليهما السلام في تسليم قاتلي عثمان اليه.....
١٧١	الناكثون يطّلبون علياً بدم عثمان.....
١٧١	خطبة على عليهما السلام في المدينة لخروج الى العراق.....
١٧٢	بيعة الناس على عليهما السلام.....
١٧٣	نزول على عليهما السلام الزاوية (حرب الجمل).....
١٧٤	تعذيب عثمان بن حنيف والى البصرة بيد الناكثين.....
١٧٧	قتال حكيم بن جبلة مع الناكثين.....
١٧٨	أول قتال كان بين فريقين من أهل القبلة.....
١٧٩	كتاب عائشة الى زيد بن صوحان.....
١٨٠	أمر عائشة بقتل عثمان بن حنيف.....
١٨١	بيعة اهل الكوفة على عليهما السلام.....
١٨١	اخبار حرب الجمل.....
١٨٦	مقتل زبير بن العوام.....
١٨٨	امر على عليهما السلام بعقد جمل عائشة.....
١٨٩	الرايات في حرب الجمل.....
١٩١	عدد من قتل في حرب الجمل.....
١٩٢	عدد القوة في حرب صفرين.....
١٩٢	سيرة على عليهما السلام في حرب الجمل.....
١٩٣	كتاب على عليهما السلام الى اهل الكوفة.....
١٩٣	بعث محمد بن ابي بكر الى الكوفه من جانب على عليهما السلام.....
١٩٣	حضور جماعة عند على عليهما السلام بالربذة.....
١٩٤	عثمان بن حنيف بالربذة عند على عليهما السلام.....

١٩٤	بعث على عليه السلام ابنه الحسن عليه السلام و عمار بن ياسر الى الكوفة .....
١٩٥	قول في معنى «الشّوط بطين» .....
١٩٥	اسارة جميل بن كعب في حرب الجمل .....
١٩٦	أول من شهر سيفه في سبيل الله .....
١٩٧	درع على عليه السلام مفقود في يوم الجمل .....
١٩٧	كتاب أبي الأسود إلى علي عليه السلام حول ابن عباس .....
١٩٩	مجى مرزبان مرو بعد حرب الجمل و كفره بعد الصلاح .....
١٩٩	بعث على عليه السلام خلید بن طریف الى خراسان .....
١٩٩	بعث على عليه السلام جعدة بن هبيرة الى خراسان .....
٢٠٠	زينة الخلافة .....
٢٠٠	علم على عليه السلام .....
٢٠٠	مکاتبة زیاد بن أبیه و امیرالمؤمنین عليه السلام .....
٢٠٣	اخراج اهل فارس سهيل بن حنیف من بلدهم .....
٢٠٣	سبب ارسال زیاد الى فارس .....
٢٠٤	ابن عباس عامل حج في إمارة على عليه السلام في سنة ٣٩ق .....
٢٠٤	براء بن عازب في حرب الجمل .....
٢٠٤	عتاب على عليه السلام لعدم حضور الناس في حرب الجمل .....
٢٠٥	الدّرّة بيد على عليه السلام .....
٢٠٦	زياد عامل على عليه السلام بفارس .....
٢٠٦	شكایة على عليه السلام الى الاشتراط من [الحاق] الناس الى معاویة .....
٢٠٧	مطالبة أصحاب من امیرالمؤمنین عليه السلام .....
٢٠٨	مکاتبة معاویة و على عليه السلام حول فضائل معاویة .....
٢٠٩	مکاتبة معاویة و امیرالمؤمنین على عليه السلام .....
٢١١	ولاية قيس بن سعد بمصر .....
٢١٢	مکاتبة امیرالمؤمنین عليه السلام و محمد بن ابی بکر .....
٢١٣	محمد بن ابی بکر و خروج جماعة من مصر .....
٢١٤	شهادة مالك الاشتراط .....
٢١٥	تحريض معاویة لقتل مالك الاشتراط .....
٢١٦	ایصال خبر شهادة مالك الاشتراط على عليه السلام .....
٢١٦	الحاق عامل على عليه السلام بمعاویة .....
٢١٩	حركة عمرو بن العاص إلى مصر و ولاية محمد بن ابی بکر .....
٢٢٠	مکاتبة على عليه السلام و ابن العباس بعد شهادة محمد بن ابی بکر .....
٢٢١	تعزية ابن عباس إلى على عليه السلام في شهادة محمد بن ابی بکر .....
٢٢١	لعن على عليه السلام معاویة و عمرو و بسراً .....
٢٢٢	اجراء الحد على شارب الخمر .....

شمائل على ^{عليه السلام}	٢٢٢
أمر على ^{عليه السلام} بعض عمال عمر	٢٢٢
طعام على ^{عليه السلام}	٢٢٢
قول الامام الحسن في دابة الأرض	٢٢٣
عمار ياسر و فضائل أهل بيت ^{عليه السلام}	٢٢٣
صدق الله و رسوله	٢٢٣
سؤال الحجاج من الحسن البصري في فضل على ^{عليه السلام}	٢٢٤
على ^{عليه السلام} أفضى أم جعفر	٢٢٤
من آل محمد ^{عليهم السلام}	٢٢٤
طلب المغفرة لعلي ^{عليه السلام}	٢٢٤
ارتداد بعض الناس و قتلهم على ^{عليه السلام}	٢٢٤
أئي القبائل أشد الاعداء في حرب صفين	٢٢٥
مدد على ^{عليه السلام}	٢٢٥
أدء الديمة من بيت المال	٢٢٥
قول على ^{عليه السلام} للمغيرة بن شعبة	٢٢٥
جزاء سب على ^{عليه السلام}	٢٢٦
إرسال جند معاوية إلى الكوفة	٢٢٦
مجيء على ^{عليه السلام} إلى الكوفة بعد حرب صفين	٢٢٦
كتاب عمرو بن العاص إلى ابن عباس	٢٢٧
قاتل عمار بن ياسر	٢٢٩
الحارث بن نصر الجشمي في حرب صفين	٢٢٩
الموت عند على ^{عليه السلام}	٢٣٠
رضاء معاوية إلى عمرو بن العاص و رضاء الناس إلى أبو موسى للتحكيم	٢٣٠
الحكمين	٢٣١
إنكار التحكيم	٢٣١
كتاب على ^{عليه السلام} إلى زياد حول معاوية أنه كالشيطان	٢٣٢
مكاتبة معاوية و زياد	٢٣٢
مشاورة معاوية مغيرة بن شعبة حول زياد بن أبيه لجلبه إلى معاوية	٢٣٣
استلحاق معاوية زياد بن أبيه	٢٣٤
ظهور الخوارج	٢٣٧
مبارة على ^{عليه السلام} و عمرو بن العاص في صفين	٢٤٠
عبد الله بن عباس و أبو موسى في الحكمين	٢٤١
مبارة بسر بن ارطاة و على ^{عليه السلام}	٢٤١
حوار عقيل و معاوية	٢٤٢
الخوارج	٢٤٣

٢٤٣	محاورة على البيهقي و الخوارج.....
٢٤٥	كتاب معاوية الى قيس بن سعد.....
٢٤٥	قول معاوية الى فتیان من بنى عبد مناف.....
٢٤٥	خبر النهروان.....
٢٤٦	لعن عمرو بن العاص مع قتل ذو الثدية.....
٢٤٦	خطبة على البيهقي بعد النهروان.....
٢٤٦	خطبة على البيهقي بعد أمر النهروان.....
٢٤٨	كتاب معاوية الى عماله ليسب على البيهقي .....
٢٤٩	خبر بسر بن ارطاة و ذبح ابني عبيدة الله بن عباس.....
٢٥٠	أمر ابن ملجم و مقتل امير المؤمنين على البيهقي .....
٢٥١	شهادة على البيهقي .....
٢٥١	أبيات في حول شهادة على بن أبي طالب البيهقي .....
٢٥٢	وقالت أم العريان بنت الهيثم في علي:.....
٢٥٢	مدة ولایة على البيهقي .....
٢٥٢	مزار على البيهقي .....
٢٥٣	فضيلة على البيهقي .....
٢٥٤	تفاخر معاوية.....
٢٥٤	اذينة العبدی.....
٢٥٤	الامام الحسن البيهقي .....
٢٥٤	بيعة الناس مع الامام الحسن البيهقي و اقبال معاوية الى العراق.....
٢٥٥	نساء الامام الحسن البيهقي .....
٢٥٦	خطبة الامام الحسن البيهقي .....
٢٥٧	كلام ابن قسوة للحسن البيهقي .....
٢٥٨	تنازع عمرو بن سعيد و الحسن البيهقي .....
٢٥٨	بشاشة العدو من شهادة الامام الحسن البيهقي .....
٢٥٩	شهادة الامام الحسن البيهقي .....
٢٦٠	زمن شهادة الامام الحسن البيهقي .....
٢٦٠	عدم وفاء معاوية لعهده.....
٢٦١	سرور معاوية من شهادة الامام الحسن البيهقي .....
٢٦١	وصية الامام الحسن البيهقي .....
٢٦٢	تقبيل ابو هريرة الحسن البيهقي .....
٢٦٢	كتاب معاوية إلى قيس بن سعد و لحاقه إليه.....
٢٦٣	أخبار صفات الامام الحسن البيهقي لمعاوية.....
٢٦٣	اعطاء المال للشاعر من جانب الحسين البيهقي .....
٢٦٣	أسخى الناس.....

ورود فاطمة عليها السلام مع الحسن و الحسين على النبي عليهما السلام ٢٦٣
تزوج أم كلثوم ٢٦٤
اللهم إمام الحسين ٢٦٤
كلام مروان إلى الإمام الحسين عليهما السلام ٢٦٤
حركة الشيعة إلى العراق و كتابتهم إلى الإمام الحسين عليهما السلام ٢٦٤
قيام الإمام الحسين عليهما السلام ٢٦٨
جواب الإمام الحسين عليهما السلام إلى معاوية ٢٦٨
أخبار عبدالله بن عباس مع ابن الزبير حول بن هاشم ٢٧٠
حج معاوية و الإمام الحسين عليهما السلام ٢٧١
حوار معاوية و حاربة بن قدامة حول على عليهما السلام ٢٧٢
حوار معاوية و ابن الزبير حول على عليهما السلام ٢٧٢
سعى معاوية لتنقيص على عليهما السلام ٢٧٣
كتاب معاوية إلى الحسين بن علي عليهما السلام ٢٧٣
جواب الإمام الحسين عليهما السلام إلى معاوية ٢٧٣
حارثة بن بدر والى امير المؤمنين على عليهما السلام في نواحي فارس ٢٧٤
شاشة معاوية من شهادة على عليهما السلام ٢٧٥
شهادة الكذب على حجر بن عدى ٢٧٥
اعتراض عائشة بقتل حجر بن عدى ٢٧٦
الجموح بن عمرو في صفين ٢٧٦
ظبيان بن عمارة التميم من أصحاب على عليهما و الإمام الحسن عليهما السلام ٢٧٧
ندامة معاوية على قتل حجر بن عدى ٢٧٧
رسائل أهل الكوفة إلى الإمام الحسين عليهما السلام ٢٧٨
مسلم بن عقيل و ابن اشعث ٢٧٨
حول شهادة مسلم بن عقيل ٢٧٩
شهادة الإمام الحسين عليهما و أهل بيته ٢٧٩
شهادة العباس بن علي عليهما السلام ٢٨١
أقل من قُتُل بكرباء من أولاد أبي طالب ٢٨١
شهادة ابوبكر بن عبدالله بن جعفر ... يوم الحرة ٢٨٢
اطلاق عبدالله بن جعفر من شهادة الإمام الحسين عليهما السلام ٢٨٢
إجابة دعاء الإمام السجاد عليهما السلام حول عبد الله بن زياد ٢٨٣
حول المختار ٢٨٣
بيعة أهل الكوفة مع المختار لطلب دم الحسين عليهما السلام ٢٨٤
في امامية الإمام السجاد عليهما السلام ٢٨٥
جواب الإمام السجاد عليهما السلام إلى عبد الملك مروان في حول تزويج إماء ٢٨٥
كتاب الإمام الحسين عليهما السلام إلى الأخفاف ٢٨٥

الحسن بن الحسن.....	٢٨٦
في إمامية الإمام الباقر <small>عليه السلام</small>	٢٨٦
زيد بن على.....	٢٨٦
الموت عند مزار الإمام الحسين <small>عليه السلام</small>	٢٨٧
حول التوحيد.....	٢٨٧
شهادة الإمام الباقر <small>عليه السلام</small>	٢٨٧
أميمة بنت الحسين بن على بن أبي طالب <small>عليه السلام</small> المعروفة بسكينة.....	٢٨٧
بيعة المنصور محمد بن عبد الله.....	٢٨٨
محمد بن عبد الله و مقتله.....	٢٨٨
خروج ابراهيم بن عبد الله.....	٢٩٠
شعر لا يبراهيم باخمرا.....	٢٩٠
صاحب فخر.....	٢٩٢
سيد الحميري.....	٢٩٢
لقاء هارون الرشيد الإمام الكاظم <small>عليه السلام</small>	٢٩٣
الإمام الرضا <small>عليه السلام</small>	٢٩٣
المتفرقات.....	٢٩٤
منابع و مأخذ.....	٢٩٥
فهرست كتاب های مدائی.....	٣٠٩
كتب المدائی فی أخبار النبي <small>عليه السلام</small>	٣٠٩
كتب المدائی فی أخبار قریش.....	٣١٠
كتب المدائی فی أخبار مناکح الأشرف و أخبار النساء.....	٣١٢
كتب المدائی فی أخبار الخلفاء.....	٣١٣
كتب المدائی فی الأحداث.....	٣١٤
كتب المدائی فی الفتوح.....	٣١٦
كتب المدائی فی أخبار العرب.....	٣١٨
كتب المدائی فی أخبار الشعراء و غيرهم.....	٣١٨
تألیفات الأخرى من المدائی.....	٣٢٠
من تألیفات الأخرى المدائی.....	٣٢٢

نمایه‌ها

نمایه آیات.....	٣٢٥
نمایه روایات.....	٣٢٧
نمایه اشخاص.....	٣٢٨
نمایه کتاب‌ها.....	٣٥٣
نمایه مکان‌ها.....	٣٥٨

سخن مؤلف

مدانی از اخباریانی است که در تاریخ‌نگاری اسلامی قرن سوم نقش اساسی داشته است. وی در تکنگاری که زیرمجموعه‌ای از تاریخ‌نگاری اسلامی است آثار بسیاری در موضوعات مختلف به رشتہ تحریر درآورده است. نبوغ علمی او دلالت بر آگاهی گسترده‌وی در زمینه‌های گوناگون علوم است به طوری که فهرست‌نگاران کتاب‌های بی‌شماری را برای او برشمرده‌اند که تنها نامی از آنها در کتاب‌ها باقی مانده است و گزارش‌ها یا ذکر برخی از کتاب‌های او را می‌توان در تالیفات مؤلفان پس از او یافت.

هدف از پژوهش حاضر نشان دادن گستره فرهنگ و تمدن اسلامی در قرن سوم است که چگونه محدثانی همچون مدانی صرف‌نظر از مذهب، نقش اساسی در ایجاد شاخه‌های دانش تاریخ‌نگاری اسلامی داشته‌اند و مؤلفان پسینی در تکمیل دانش آنان کوشیده‌اند یا با ابتکارات نوی در طول تاریخ در شکوفایی این دانش‌ها نقش‌آفرین و تأثیرگذار در فرهنگ و تمدن اسلامی بوده‌اند. اگر بتوان در تمام موضوعاتی که مدانی آثاری نگاشته است تحقیقاتی انجام داد و در مجموعه‌ای گردآوری کرد به حق می‌توان آن مجموعه را یک دایرة المعارف تمدنی و فرهنگی شمرد که نقش وی را در تاریخ‌نگاری اسلامی بیش از پیش آشکار می‌سازد. این کار مجالی بسیار می‌طلبد تا به سرانجامی برسد.

در عین حال مدانی برخی از موضوعات خود را همانند بسیاری از محدثان گذشته است از مؤلفان پیشین وام گرفته است؛ اما برخی از موضوعات نگاشته وی از ابتکارات بکر اوست که برخی از مؤلفان پس از او به موضوعات جدید او توجه کرده‌اند و درباره همان موضوع، کتاب نوشته‌اند. از سویی چون این کتاب‌های تکنگار موجود نیست و از میان رفته است نمی‌توان

آنان را با هم مقایسه کرد و تفاوت‌های آن را به دست آورد؛ اما با مراجعه به کتاب‌های دیگر می‌توان برخی از گزارش‌های دیگران در یک موضوع را با گزارش مدائني و دیگران سنجید و صحت و سقم آن را به دست آورد، حتی اضافات و کاستی‌ها را مشخص کرد. این کار جز با احیای آثار گذشتگان ممکن نیست. باید بتوان گزارش‌های هر یک از مؤلفانی که در موضوعات مختلف کتاب نوشته‌اند و گزارش‌های آنان در منابع مختلف موجود است را به دست آورد و در مجموعه‌ای گردآوری کرد. خوشبختانه امروزه احیای آثار فراموش شده یا از بین رفته در مراکز پژوهشی مورد توجه جدی محققان قرار گرفته است.

باید اذعان داشت که کار بزرگ این محدثان آن بود که با تکنگاری‌های خود، زمینه خوبی برای نگارش تواریخ عمومی در دوره‌های بعدی را به وجود آوردند و افرادی مانند طبری با مراجعه به این تکنگاشتهای توanstند کتاب تاریخ بنویسند. گرچه باید گفت در طول تاریخ برخی از موضوعات تکنگاری تألیف شده در دست برخی از مؤلفان موجود بوده و در تألیفاتشان از آن بهره برده‌اند.

در پژوهش حاضر تلاش شده است تا کتاب‌هایی که فهرست نگاران و دیگران از مدائني درباره اهل بیت علیهم السلام نام برده‌اند، با ذکر عنوان موضوع آن تبیین شود و سیر تطورات و گسترش آنها نشان داده شده است، گرچه در برخی از موارد ممکن است با نقصان و کاستی‌هایی همراه باشد. انگیزه هر یک از محدثان در ثبت گزارش‌ها در موضوعات متفاوت است و همین تفاوت سبب شده که برخی از آنان حقایق را به درستی گزارش نکنند یا تحریف نمایند. انگیزه مؤلفان به نقش حاکمیت، مذهب، تعصّب، قبیله‌گرائی، محلی و موارد دیگر در نگارش کتاب مؤثر بوده است.

در این پژوهش به گزارش‌هایی که از مدائني درباره اهل بیت علیهم السلام در منابع گوناگون بوده گردآوری شده است و سپس گزارش‌ها دسته‌بندی موضوعی شده است به طور مثال اخبار مربوط به رسول خدا علیه السلام، و هر امامی در جای خودش قرار گرفته است. باید یادآور شد آوردن این گزارش‌ها دلیل بر پذیرفتن همه آن گزارش‌ها نیست؛ زیرا برخی از گزارش‌ها با مبانی قرآنی و اعتقادات شیعه سازگار نیست به همین جهت بخشی از این اخبار جداگانه نقد و بررسی شده و تعداد دیگری نیز به صورت پانوشت نقد شده است.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از اساتید محترم به ویژه جناب حجت الاسلام والمسلمین استاد محمدهدادی یوسفی غروی که با نظرات و راهنمایی‌های ارزشمندانش خود بر غنای این

پژوهش افزودند، تشکر نمایم. همچنین از مسئولان محترم پژوهشگاه، کادر پژوهشی، اعضاي شورای علمی گروه تاریخ اسلام و به خصوص مدیر محترم گروه تاریخ جناب حجت الاسلام والمسلين آقای رمضان محمدی، که هر یک از آنان به نحوی در این پژوهش علمی سهیم بوده اند سپاسگزاری کنم. در این مجال از ویراستار محترم جناب آقای اسماعیل یارمحمدی سعیدرضا علی عسگری و نیز از کارشناس محترم گروه تاریخ جناب آقای سیدحسین مرتضوی که افرون بر امور اداری مربوط به طرح، روشانی نهایی متن و نمایه‌گیری آن را بر عهده داشته‌اند سپاسگزاری کنم. از مجموعه انتشارات پژوهشگاه به خصوص جناب آقای سیدحسین مرتضوی که مقدمات نشر کتاب و امور مربوط به آن را انجام دادند، تشکر می‌کنم.

باید گفت آنچه در این پژوهش پیش روی شماست حاصل چندین سال تلاش بی‌وقفه بوده است تا رشد دانش تاریخ‌نگاری اسلامی و شاخه‌های آن را در قرن سوم نشان داده شود. در عین حال معتقد‌یم که این نوشتار خالی از نقص نیست و اهل علم و قلم با ارائه نظرات خود ما را در پویای این پژوهش کمک نمایند.

و ماتوفيقی الا بالله

حسین مرادی نسب

۱۳۹۶

مقدمه

با طلوع اسلام و استمرار حاکمیت آن در شبے جزیره حجاز و گسترش نفوذ آن به مناطق و کشورهای دیگر، بستر مناسبی برای تاریخ‌نگاران اسلامی پدید آمد تا بسیاری از حوادث سرزمین‌های اسلامی را ثبت و ضبط کنند. آغاز شروع تاریخ‌نگاری اسلامی در مدینه و سپس عراق بود که آن دو شهر پایه‌گذار مکتب مدینه و عراق شدند و اندیشه‌های این دو مکتب از سوی صحابه و بعد تابعین، به مناطق دیگر گسترش یافتند؛ گرچه عوامل دیگری در بسترسازی تاریخ‌نگاری اسلامی نقش اساسی داشته‌اند که لازم است بررسی شوند.

هریک از مکاتب مدینه و عراق (کوفه و بصره) به نوعی بیشتر تکیه بر ارزش‌های دینی و تعصبات مذهبی، اندیشه‌های سیاسی، فکری و اجتماعی، و رقابت‌های قبیله‌ای داشتند و همین عوامل تأثیرگذاری در جامعه داشته و محدثان و مؤرخان را تحت تأثیر همین فضا قرار داده و می‌دهد. انگیزه‌های متفاوت مؤلفان بر سر برخی موضوعات تاریخی سبب درگیری میان آنان شده است؛ گاهی نیز برخی از آنان به موضوعات چالش‌زا توجه نکرده و به آنها نپرداخته‌اند و برخی دیگر به آنها پرداخته‌اند، مانند ردیه‌نویسی، سقیفه‌نگاری، مثالب‌نگاری. موارد بسیاری از این دست را می‌توان نام برد که حجم وسیعی از وقایع تاریخی را در بر دارند.

بیشتر محدثان اخباری و مؤرخان اسلامی در قرن دوم و سوم هجری به تکنگاری در موضوعات خاص و جزئی علاقه داشته و به تألیف آن پرداخته‌اند. از پیشگامان در تکنگاری تاریخی می‌توان از ابومخنف (م ۱۵۷ق)، هشام کلبی (م ۲۰۴ یا ۲۰۶ق)، واقدی (م ۲۰۷ق)، مدائی (م ۲۲۵ق)، علی بن عبدالله مدینی (م ۲۳۴ق)، وثیمة بن موسی فارسی، معروف به وشاء فسوی (م ۲۳۷ق) و جاحظ (م ۲۵۵ق) نام برد. هریک از آثار ارزشمند محدثان در موضوعات جزئی دست‌مایه تدوین آثار در دوره‌های بعدی شد و کتاب‌های تاریخ عمومی از دل همین

تکنگاری‌ها پدید آمدند و زمینه سیر، تطور و گسترش در موضوعات مختلف را فراهم آوردند. در این کتاب به نقش اساسی و محوری مدائی، از محدثان اخباری، پرداخته شده است؛ زیرا تألیفات بی‌شمار او در موضوعات مختلف گواه بر این است که وی دانشی سرشار داشته و از حوادث زمان خود با اطلاع بوده و توانسته است با تدوین کتاب‌های بسیاری به تبیین دانش خود پردازد. در عین حال اخبار او درباره اهل بیت علیه السلام مورد توجه قرار خواهد گرفت و به نقد برخی از آنها پرداخته خواهد شد. این موضوع تا کنون پژوهش نشده است و برای نخستین بار است که کتاب‌های مدائی درباره رسول خدا علیه السلام و اخبار مربوط به اهل بیت علیه السلام که در تکنگاشتهای او وجود داشته‌اند و فقط نامی از آنها باقی بوده و می‌توان تنها گزارش‌های آنها را در منابع پس از مدائی یافت. حتی وی کتابی به نام اخبار اهل بیت علیه السلام داشته^۱ که از میان رفته است.

پیشینه تحقیق

تا آنجا که جستجو شد، درباره اخبار اهل بیت علیه السلام در آثار مدائی کاری انجام نشده است و تنها در منابع فهرست‌نگاری مانند ابن‌نديم در الفهرست، بیش از دویست کتاب از آثار مدائی نام برده است. حموی در معجم الادباء و صنفی در الواقی بالوفیات، به پیروی از ابن‌نديم و مؤلفان دیگر، کتاب‌های مدائی را ذکر کرده‌اند، گرچه آن دو کتاب‌های دیگری افزون بر ابن‌نديم در کتاب‌هایشان ذکر کرده‌اند و برخی محدثان مانند خطیب بغدادی نگاه رجال‌شناسانه به او داشته‌اند.^۲ از مجموع کتاب‌های مدائی تا کنون دو اثر او به نام‌های المردفات من قریش، راعبدالسلام محمد هارون در نوادر مخطوطات در قاهره چاپ کرده است. روزنتمال از مدائی در کتاب تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، از المردفات من قریش با ترجمه نام «چند شوهری در میان زنان قریش» که به تبارشناسی عنایت داشته، پرداخته است. کتاب التغازی به کوشش و تحقیق ابراهیم صالح، و نیز این کتاب از سوی ابتسام مرهون و محمد بدربی فهد تحقیق شده و در بغداد به چاپ رسیده است. درباره شخصیت مدائی و خاندان او اطلاعات اندکی در منابع وجود دارد؛ در عین حال، کتاب شیخ الاخبارین، ابوالحسن المدائی، تأليف بدربی محمد فهد، به شرح حال او، آثارش و مؤلفانی که پس از او از روایاتش بهره برده‌اند، مشایخ و شاگردان و روش او پرداخته است.

۱. زرندی حنفی، معراج الوصول إلى معرفة فضل آل الرسول علیه السلام، ص. ۸.

۲. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص. ۵۵.

پایاننامه‌ای با عنوان علی بن محمد المدائني (ت ۲۲۸) دوره فی کتابه التاریخ، از عmad عزام جوابره، در کارشناسی ارشد دانشگاه نابلس فلسطین به سال ۱۴۲۱ق/۲۰۰۱م، نوشته است که به آن دسترسی پیدا نشد. استاد رسول جعفریان مقاله‌ای با نام «ابوالحسن مدائني و آثار او درباره زنان» نوشته که در دفتر سوم در مجموعه مقالات تاریخی چاپ شده است. مقاله دیگری نیز با نام «المدائني» از خالد العسلی که به شرح حال، آثار و تاریخ‌نگاری او اشاره کرده وجود دارد. همچنین مقاله‌ای با نام «نقد و بررسی روایات ابوالحسن مدائني در تاریخ طبری» از علی سالاری شادی در مجله پژوهش‌های تاریخی (علمی و پژوهشی) دانشگاه اصفهان، در بهار ۱۳۹۰ش، به چاپ رسیده است. کتاب نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح در سه قرن اول هجری با رویکرد فتوح ایران، از حسین عزیزی به کتاب فتوح (اخبار الفتوح) مدائني پرداخته و تحقیق جامعی در این موضوع انجام داده و به معرفی کتاب‌های مدائني در باب فتوح پرداخته است. همچنین کتاب تاریخ‌نگاری محلی ایران در دوره اسلامی تا سده هفتم، از عبدالرحیم قنوات به کتاب‌های فتوح مدائني پرداخته است. امتیاز این پژوهش آن است که به اخبار اهل بیت علیهم السلام در میراث مکتوب مدائني می‌پردازد؛ زیرا وی آثار بسیاری درباره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت علیهم السلام ایشان نگاشته است که به معرفی این آثار و سیر تطورات آن در طول تاریخ پرداخته شده است.

معرفی و منابع پژوهش

در این تحقیق از شمار بسیاری منابع در موضوعات تاریخی و کتاب‌شناسی استفاده شده است که می‌توان آنها را ذیل عنوان‌ها مانند تاریخ عمومی، سیره، منابع حدیثی و فقهی، فهرست، تاریخ‌های محلی و پژوهش‌های جدید، دسته‌بندی کرد و به اجمالی به معرفی آنها براساس سال وفات مؤلف پرداخت.

خلیفة بن خیاط (م ۲۴۰ق)

وی از مورخان و محدثان و نسب‌شناسان بر جسته نیمه نخست قرن سوم هجری است. وی در خانواده‌ای علم‌پرور زاده شد و در بصره به تحصیل پرداخت و توانست از بسیاری دانشمندان عصر خود کسب علم کند؛ از جمله تاریخ و سیره را از بر جسته‌ترین اخباریان عصر خود یعنی ابن اسحاق، ابوالحسن علی بن محمد مدائني و ابو عبیده معمَر بن مُثْنَی (۱۹)، و علم نسب را از هشام کلبی و ابوالبقطان سُحیم بن حَفْص و افراد بسیاری دیگر آموخت. وی تألیفاتی از جمله

كتاب التاريخ و الطبقات دارد. بيشر علمای حديث او را فردی مورد اعتماد و ثقه دانسته‌اند و از او با عنوان «أحد أئمة التاريخ»، «محدث نسبة اخباری علامه» و «عالماً بآیام الناس و انسابهم» ياد کرده‌اند.

شیوه تدوین او در کتاب تاریخ به شیوه سال‌شمار و حدیثی-خبری است، یعنی تاریخ و قایع و تراجم احوال و سیره و مغازی و فتوح (البته بسیار فشرده و مختصر) را ذیل سال و به روش روایی (ذکر روایات مختلف درباره حوادث و اخبار تاریخی با درج سلسله اسناد به طور کامل یا ناقص) می‌آورد. وی در بخش فتوحات و در بخش اخبار خلفای راشدین، ۵۰ درصد نقل‌ها را از ابوالحسن علی بن محمد مدائی (د ۲۲۵ق) آورده است و شاید از کتاب جمل و کتاب صفين و کتاب خوارج او استفاده کرده است. وی در حدود ۹۴ گزارش از مدائی در کتابش آورده است.

بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (م ۲۷۹ق)

وی از ادبیان و راویان و مورّخان مشهور عصر خود در تاریخ‌نگاری بوده است. در بغداد زاده شد و در همان شهر رشد کرد و از استادان و مشایخ عصر خود بهره برده و با سفرهای علمی به مناطق مختلف جهان اسلام بر اطلاعات و دانش خود افزود. وی در زمان مأمون، خلیفه عباسی، به دستگاه خلافت راه یافت و به شغل دیوانی و کتابت که در آن زمان در میان نویسنده‌گان و دیبران ایرانی رایج و موروثی بود، مشغول شد. وی توانست با تألیف کتاب فتوح البلدان و انساب الاشراف، آن دو را مرجعی برای پس از خود قرار دهد. وی در این دو کتاب از محدثانی که در موضوعات مختلف کتاب‌های تک‌نگاری داشته‌اند بهره برده و گاه با ذکر سند گزارش‌های آنان را آورده است. وی از آثار مدائی در هر دو کتاب خود استفاده کرده است که نشانگر نقش مهم مدائی در تاریخ‌نگاری و استفاده او از آثار وی است. بلاذری در کتاب انساب الاشراف در حدود دو هزار گزارش از مدائی آورده است.

ثقفی، ابراهیم بن محمد (م ۲۸۳ق)

ابواسحاق، معروف به ابن‌هلال ثقفی، در شمار فقیهان و محدثان و مورّخان بزرگ اخباری عصر خود بود. نیای اعلای او، سعد بن مسعود ثقفی، عمومی مختار و والی حضرت علی علیهم السلام در مدائی بود. همچنین جد او، سعید بن هلال از اصحاب امام صادق علیهم السلام بود. وی در کوفه به دنیا آمد و در همانجا رشد یافت و از محضر بزرگان و دانشمندان آن دیار، از جمله ابیان بن عثمان

احمر بَجْلَى و ابونُعِيم فضل بن دُكَين، کسب دانش کرد و تکنگاری‌هایی در موضوعات مختلف از خود بر جا گذاشت که از جمله می‌توان به کتاب المعرفة و الغارات اشاره کرد. وی زیدی مذهب و سپس امامی مذهب شد. به سبب تألیف کتاب المعرفة که در مناقب اهل بیت علیهم السلام و لعن دشمنان آنان بود، به اصفهان هجرت کرد تا این کتاب را بر اهل آن شهر که دشمن اهل بیت علیهم السلام بودند، بخواند. شاگردان وی از او روایت کرده‌اند؛ از جمله آنان احمد بن محمد بن خالد برقی (م ۲۷۴ ق) و محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی (م ۲۹۰ ق) را می‌توان نام برد. او را در شمار راویان موثق نیز شمرده‌اند.

کتاب باقی مانده از او الغارات است که به لشکرکشی‌های معاویه به مناطق تحت حکومت حضرت علی علیهم السلام پرداخته و جنایت‌های سپاه معاویه را به تصویر کشیده است. ثقی در این کتاب گزارش‌های خود را به طور کلی از راویان مشهور و مقبول اهل سنت آورده است و از مدائنه در حدود بیش از ده گزارش ذکر کرده است. وی در کتاب الغارات مدائنه را گاه در بعضی از اسناد آن با عنوان کنیه، اسم، اسم پدر، لقب و نسب ذکر کرده است برای نمونه، علی بن محمد بن أبي سیف یا ابن أبي سیف، یا المدائنه علی بن محمد بن أبي سیف المدائنه آمده است.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن واضح (م ۲۸۲ یا ۲۸۴ ق)

وی کاتب، مورخ و جهانگرد بزرگ شیعه در عصر عباسی و مشهور به ابن واضح یعقوبی است. جدّش «واضح» از سوی منصور خلیفه عباسی مدّتی امارت ارمنستان، آذربایجان و مصر را بر عهده داشت و بعدها به حکومت مصر منصوب شد و بعد از عزل از حکومت مصر به رئیس دیوان برید آنجا برگزیده شد، اما وی به سبب حمایت از علویان یعنی ادريس بن عبدالله بن حسن بن علی علیهم السلام در سال ۱۶۹ ق، به دستور هادی عباسی به قتل رسید. یعقوبی در دستگاه خلافت کاتب و دیبر بود و به سبب همین شغل اطلاعات گران‌بهایی به دست آورد و به عنوان کاتب عباسی شهرت یافت. او آثار ارزشمندی تألیف کرد که از جمله آنها کتاب البلدان اوست که با مسافرت به مناطق مختلف جهان اسلام به تدوین آن پرداخت و مرجعی برای مؤلفان پس از او شد.

شیوه اعتدال او در کتاب تاریخش سبب شد تا این کتاب مورد توجه مؤلفان پس از او قرار گیرد، کتاب تاریخ او دو بخش است: بخش اول به دوره پیش از اسلام، از آغاز خلقت تا عصر جاهلی می‌پردازد؛ و بخش دوم تاریخ اسلام تا زمان خود اوست. وی در بخش تاریخ اسلام، با گرینش و تحقیق در روایات و بدون ذکر سلسله اسناد و تفاوت‌های آنها، گزارش جامعی را از

مجموعه روایات آورده است. البته یعقوبی در مقدمه جلد دوم، به شماری از راویان خود از جمله علی بن محمد بن عبد الله بن أبي سيف المدائی، و ابومعشر المدائی اشاره کرده است. بنابراین، وی از کتاب‌های مدائی که نزدش بوده، در کتاب تاریخش بهره برده، اما تعداد گزارش‌های آن مشخص نیست.

طبری، محمد بن جریر بن یزید (م ۳۱۰ق)

وی از محدثان، مفسران و موّخان عصر خود به شمار می‌رفت. در سال ۲۲۴ق، در آمل به دنیا آمد و در سال ۳۱۰ق، در بغداد درگذشت. وی در زادگاه خود رشد کرد و به فراگیری دانش پرداخت. پس از فراگرفتن مقدمات علوم به شهرهای مختلف سفر کرد و در این سفرها از استادان و مشایخ عصر خود بهره برد و معلومات گسترهای در علوم گوناگون کسب کرد و سرانجام در بغداد ساکن شد و دانش خود را در زمینه فقه، تاریخ و حدیث کامل کرد به‌طوری که پایه‌گذار مکتب فقهی شد و پیروانی پیدا کرد. وی از مجموعه کتاب‌های تکنگاری که در موضوعات مختلف نوشته شده بود، برای تألیف کتاب تاریخی اش بهره برد و گزارش‌های آن را همراه با سندهای آن ذکر کرد و توانست کتاب ارزشمند تاریخ اسلام را تألیف کند. کتاب او گنجینه بزرگی است که گزارش‌های بسیاری به خواننده می‌دهد و از منابع معتبر و کهن به شمار می‌رود. عظمت کار او در عرصه تاریخ‌نگاری آن است که موّخان را بر آن داشت که کار او را تکمیل کنند و بر کتاب او تکملهایی بنویسن. وی کتاب تاریخی خود را پس از پایان تفسیر جامع البيان عن تأویل آی القرآن نوشت. شایان یادآوری است که برخی گزارش‌های طبری و راویان در سندها قابل نقد و بررسی است. در عین حال باید گفت وی از آثار مدائی در تألیف کتاب خود بهره برد و گزارش‌هایی از او نقل کرده است. حتی در برخی جاها از برخی کتاب‌های او نام برد است برای مثال می‌گوید: «حدثني عمر [بن شبه] مرة أخرى فى كتابه الذى سماه كتاب اخبار اهل البصرة فقال: حدثني أبوالحسن المدائى ...». ^۱ شاید بتوان گفت وی از مدائی بیش از هزار گزارش آورده است. اخبار مدائی در تاریخ طبری مربوط به حوادث عصر خلفای سه‌گانه از زمان عثمان و حوادث زمان حضرت علی علیهم السلام، اخبار فتوح مناطق شرق جهان اسلام، به خصوص خراسان، اخبار مربوط به امویان و حوادث عراق و بصره است.

۱. طبری، تاریخ الطبری (مؤسسه الاعلمی)، ج ۴، ص ۲۲۱.

ابن اعثم کوفی (م ۳۱۴ق)

ابو محمد، احمد، محدث، شاعر و مورخ که شهرت او به دلیل تدوین کتاب الفتوح است. الفتوح برخلاف نامش به جزئیاتی مانند حوادث داخلی عراق در زمان فتوحات پرداخته و تنها به فتوحات اکتفا نکرده است. بنابراین، گرچه نقل فراوان برخی از اخبار و حوادث با عنوان کتاب سازگاری ندارد، ولی می‌توان آن را در ردیف کتاب‌های تاریخ عمومی قرار داد. در عین حال این کتاب منبع مهمی درباره تاریخ عرب از حوادث سقیفه تا پایان خلافت مستعین را دربر دارد. همچنین به رویدادهای عراق و فتوحات در خراسان، ارمنستان، آذربایجان، جنگ‌های عرب و خزرها، و روابط عرب و روم پرداخته است. وی در کتابش برخلاف عده‌ای مانند بلاذری و طبری که اسناد گزارش‌ها را آورده‌اند، اسناد گزارش‌های خود را نیاورده است، ولی در برخی موارد، منابع اسناد خود را در گزارش‌ها یادآور شده است. وی از منابع کهن مانند کتاب‌های زهری، ابو محنف، واقدی، هشام کلبی، مدائی و دیگران بهره برده است و در حدود ۱۲ روایت از مدائی با عبارت: «قال ابوالحسن المدائی» یا «ابوالحسن علی بن محمد المدائی» یا «المدائی» نقل کرده است.

ابن فقيه همدانی (م ۳۴۰ق)

احمد بن محمد بن اسحاق، ابوبکر یا ابو عبد الله همدانی، معروف به ابن فقيه، مورخ، ادیب و جغرافی‌دان است. کتاب البلدان او برگرفته از کتاب‌های دیگران، از جمله جیهانی است. از کتاب او جغرافی‌نویسان بعد از وی استفاده کرده‌اند. وی از منابع مختلف از جمله آثار مدائی بهره برده است و با «قال المدائی» یازده گزارش را از او آورده است.^۱

مسعودی، علی بن حسین (م ۳۴۶ق)

وی مکنی به ابوالحسن دانشمندی آگاه به زمان خود، متکلم، مورخ، جغرافی‌دان و جهانگرد بود. نسبش به عبد الله بن مسعود، یکی از یاران رسول خدا علیه السلام می‌رسد. گفته‌اند که او در بابل عراق به دنیا آمد و آنجا رشد کرد و برای تحصیل علم به بغداد رفت و از بسیاری از دانشمندان در علوم مختلف در آنجا بهره برد و در نهایت از استادان بزرگ عصر خود شد. وی برای کسب تجربیات و

۱. ابن فقيه، البلدان، ص ۱۳ و ص ۳۷۷.

دانش بیشتر به جهانگردی پرداخت و از سرزمین‌های بسیاری دیدن کرد و تألیفات گوناگونی نگاشت که بیشتر آنها از میان رفته و تنها نامی از آنها بر جای مانده است. روش وی این است که در آغاز کتاب منابع خود را بیان داشته و در گزارش‌ها از سلسله استناد خودداری کرده است. وی در مقدمه کتاب مروج الذهب به برخی کتاب‌ها یا مشایخ و راویان خود اشاره کرده است، از جمله ابومخنف، لوط بن یحیی، محمد بن إسحاق، واقدی، ابن کلی، علی بن محمد مدائی، و بسیاری دیگر. وی از منابعی بهره برده که بیشتر آنها از میان رفته‌اند. وی در مروج الذهب بیش از ده روایت از مدائی گزارش کرده است. کتاب التنبیه و الاشراف او تاریخ اجمالی از صدر اسلام تا خلافت مطیع عباسی است که در آن یک گزارش از مدائی آورده است.^۱

ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ق)

علی بن حسین بن محمد اموی قریشی، معروف به ابوالفرج اصفهانی، محدث، مؤرخ، ادیب، شاعر و موسیقی‌شناس عصر خود، و آخرین نسل از خاندان امویان، یعنی مروان بن محمد، معروف به مروان حمار بود. وی در اصفهان به سال ۲۸۴ق زاده شد و در بغداد رشد کرد و به تحصیل دانش پرداخت و از استادان زمان خود بهره برد و در مسافرت به شهرهای مختلف بر دانش خود افزود و توانست در برخی دانش‌های آن روزگار مهارت و تخصص لازم را پیدا کند وی در مجالس شاعران شرکت می‌کرد و همین شهرت علمی و ادبی او سبب شد تا نزد حاکمان آل بویه منزلت و جایگاهی ویژه پیدا کند و به عنوان کاتب در دولت آنان در بغداد به خدمت گرفته شود. درباره مذهب او اختلاف است، برخی او را شیعه زیدی و برخی دیگر دشمن اهل بیت علیهم السلام دانسته‌اند.

ابن نديم در کتاب الفهرست، آثار او را بیان کرده است؛ از جمله آثار باقی مانده او کتاب الاغانی و مقاتل الطالبین است. وی به سبب ارتباط با علویان که درگیر با عباسیان بودند بهره برد و کتاب مقاتل الطالبین را درباره کشته‌شدگان آل ابی طالب است که مرگ آنانی که سیاسی یا به سبب قیام علیه ظلم و ستم و اجرای عدالت بوده، تدوین کرد. این کتاب جامع و دقیق در نقل اخبار بود که مورد استناد و اعتماد مؤلفان پس از وی قرار گرفته است. کتاب دیگر او، کتاب الاغانی است که نقل روایات بی‌شماری اخبار تاریخی و گزارش‌هایی از خوش‌گذرانی‌ها،

۱. مسعودی، التنبیه و الاشراف، ص ۲۰۹.

باده‌نوشی و هرزه‌گرایی آن عصر، آواز خوانان و اشعار آنان را در بر دارد. وی در تألیف این دو کتاب از آثار مورخان و محدثان قرن دوم و سوم بهره برده است. شیوه او در کتاب‌ها روایی است و از طرفی چون مؤلف بنای بر رعایت اختصار داشته، گاهی اسناد به اخبار را ذکر کرده است. وی از آثار مدائی بهره برده و می‌توان گفت که گزارش‌های مدائی در الاغانی در حدود سی گزارش و در کتاب مقاتل الطالبین در حدود بیش از بیست گزارش آمده است و مدائی کتابی با عنوان اسماء من قتل من الطالبین داشته که ابوالفرج از آن بهره برده است. ابوالفرج در اواخر عمر دچار فلچ و اختلال حواس شد و سرانجام در بغداد به سال ۳۵۶ق درگذشت.

ابن نديم، محمد بن اسحاق (م ۳۸۰ق)

محمد بن اسحاق، مشهور به ابن نديم (نديم لقب است)، کتاب‌شناس، فهرست‌نگار بغدادی که از طریق شغل خود که وراق (صحاف) بوده، توانسته با مطالعه کتاب‌ها با علوم مختلف آشنایی پیدا کند و در این زمینه کتاب گرانستگی تألیف کند. مرگ وی را به اختلاف سال ۳۸۰، یا ۳۸۵ و یا ۳۸۴ق گفته‌اند، ولی مشهور ۳۸۰ق را گفته‌اند. کتاب الفهرست فی اخبار العلماء المصنفین من القدماء والمحدثين وأسماء كتبهم، یک دائرة المعارف کتاب‌شناسی، دانشنامه‌ای جامع و معروف‌ترین فهرست‌ها در شناخت آثار علمی اسلامی دانشمندان است که ابن نديم آن را پدید آورد؛ کتابی که جلوه‌گاه دوران شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری و پایه‌ای برای فهرست‌نگاران پس از او و دارای معلومات بسیار است. وی در این کتاب، نام بسیاری از آثار علمی دانشمندان چهار قرن نخست را برای نسل‌های آینده علمی ثبت و ضبط کرده و از دانشمندان بسیاری در رشته‌های گوناگون علوم اسلامی نام برد، و شرح حال آنان را آورده است.

مطالعه کتاب الفهرست نشان می‌دهد محتوای آن گسترده‌تر از آن است که خود مؤلف در مقدمه بیان داشته، که تنها به ذکر نام مؤلفان صاحب اثر می‌پردازد، ولی وی از دانشمندانی که صاحب اثر نبوده‌اند نیز نام برد است. او به بررسی و نقد اقوال پیشینیان خود پرداخته و نیز در انتساب کتاب‌ها به مؤلفان آنها، یا کتاب را خوانده و درباره آنها اظهار نظر کرده است. در عین حال، وی دارای وسعت نظر بالایی بوده، بی‌طرفی او در کتابش نمایان است؛ زیرا نسبت به مذاهب و فرقه‌های اسلامی کتاب‌های آنان را ذکر کرده است و دیگر آنکه به علوم و فنون دیگر از جمله موسیقی، غنا و علوم غریبیه توجه داشته است. کتاب شامل ده مقاله است که در عرصه‌های مختلف علمی به آن پرداخته است که عبارت‌اند از: ۱. کتاب‌های مقدس مسلمانان، یهودیان و

مسیحیان، البته با عنایت پیشتری به علوم قرآنی، همراه مقدمه‌ای در باب خط و زبان‌های ملل مختلف؛ ۲. نحو و لغت؛ ۳. تاریخ، انساب و موضوعات وابسته به آن؛ ۴. شعر و شاعران؛ ۵. علم کلام و متکلمان؛ ۶. فقه، حدیث، فقها و محدثان؛ ۷. فلسفه و علوم قدیم؛ ۸. افسانه، سحر، جادو و...؛ ۹. مذاهب و ادیان غیرالله؛ ۱۰. کیمیا.

بخش سوم که مربوط به تاریخ و موضوعات وابسته به آن است به شخصیت مدائی و معرفی آثار او پرداخته و آثار وی را در ده بخش معرفی کرده است که می‌توان گفت مجموع آثار او در این کتاب ۲۳۶ عنوان کتابچه یا رساله است.

خطیب بغدادی (م۴۶۳)

ابوبکر احمد بن علی بن ثابت، فقیه، حافظ، محدث، کثیر التأليف و یکی از پیشوایان عصر خود بود به همین سبب به خطیب مشهور شد. وی برای کسب دانش به شهرهای مختلف مسافرت کرد و سپس به وطن خود بغداد بازگشت و در همانجا از دنیا رفت. کتاب تاریخ بغداد یا تاریخ مدینة السلام او در حقیقت دانش‌نامه‌ای است که در آن افرون بر جرح و تعدیل راویان، به شرح حال ییش از هفت هزار و هشتصد تن از علماء و شخصیت‌ها (شامل زنان) پرداخته است. از این‌رو، کتاب وی یک کتاب رجالی به شمار می‌آید. او در مقدمه کتاب به وصف جغرافیای بغداد پرداخته است و بعد کسانی که در بغداد یا اطراف آن به دنیا آمده‌اند، افرادی که از بغداد به جای دیگر رفته و ساکن شده‌اند؛ افرادی که در بغداد ساکن شده‌اند، یا توافقی در آنجا داشته‌اند و حدیث نقل کرده‌اند، شرح حال آنان، و در صورتی که روایت یا احادیثی داشته باشند از آنان نقل کرده است. وی در شیوه نقل گزارش‌ها از شیوه محدثان تبعیت کرده و سند گزارش‌های خود را آورده است. وی افرون بر شرح حال مدائی^۱ چهار گزارش آورده است که دو گزارش آن مربوط به اهل بیت اللهم می‌شود.^۲

حموى، یاقوت (م۶۲۶)

وی از جغرافیدانان و تاریخنویسان مشهور قرن هفتم هجری است. پدر و مادرش از اهالی یونان بودند و وی در کودکی به اسارت در آمده است. عسکر ابی نصر ابراهیم حموی تاجری در

۱. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۵۵ و ۶۶.

۲. همان، ج ۱، ص ۲۱۰ و ۲۲۲.

بغداد بود که یاقوت را خرید. عسکر حموی که تاجری با تجربه بود و خواندن و نوشتندانی داشت. یاقوت را خرید و برای علم آموزی به مکتب خانه فرستاد و نام یاقوت را که گوهری گران بهاست، برای او برگزید و ملقب به عبداللّه شد. بعدها لقب حموی منسوب حماة، دهکده‌ای در شام که عسکر بازرگان منسوب به آنجا بود، و به سبب آنکه یاقوت برده و آزادشده او بود، به نام او اضافه و او به مولایش منتب شد – و بعدها لقب شهاب‌الدین به او داده شد.

یاقوت حموی در سنین جوانی به دستور مولایش، به قصد تجارت راهی سفر به مناطق مختلف بلاد اسلامی شد؛ در این مسافرت‌ها، تجارت او همراه موفقیت بود، تا آنکه عسکر مولایش، او را آزاد کرد، و در بازار بغداد به کار و راقی (انتشاراتی) پرداخت و به استتساخ کتاب‌ها مشغول شد و از این راه درآمد کسب کرد. به همین سبب با شمار بسیاری از دانشمندان و کتاب‌هایشان آشنا شد. وی به مسافرت و تجارت به مناطق مختلف بلاد اسلامی از جمله دمشق، موصل، اربیل، و شهرهای خراسان بزرگ پرداخت و با کتابخانه‌ها و کتاب‌های بسیاری مواجه شد و به استتساخ آنها پرداخت، حتی با جمع آوری کتاب‌های دیگر نزد خود توانست دو کتاب بزرگ به نام‌های معجم الادباء و معجم البلدان تألیف کند. وی با حمله مغول در سال ۱۶۶ق، به موصل بازگشت و از آنجا به سنجر رفت و سپس در حلب ساکن شد و به تدوین کتاب‌ها پرداخت تا آنکه در سال ۲۶۶ق در حلب درگذشت. وی در کتاب معجم الادباء^۱ از الفهرست ابن‌نديم، کتاب‌های مدائني را يادآور کرده است و با استفاده از منابع دیگر و نسخه‌های دیگری که پیشش بوده، از کتاب‌های دیگر مدائني که ابن‌نديم ياد نکرده، نام برده است. همچنین در کتاب فتوح البلدان از اخبار مدائني بهره برده است.

ابن ابی‌الحدید (م ۶۵۶)

فخرالدین ابوحامد عبدالحمید بن هبة‌اللّه بن محمد بن الحسین بن ابی‌الحدید معتزلی، معروف به ابن ابی‌الحدید، ادیب، متكلّم، مورخ، شاعر، فقیه شافعی و اصولی معتزلی به سال ۵۸۶ق در مدائن زاده شد و در بغداد در هفتاد سالگی درگذشت. وی در مدائن بزرگ شد و به تحصیل علم پرداخت و سپس به بغداد رفت و از دانشمندان آنجا که شافعی مذهب بودند، بهره علمی برد و در محافل ادبی و علمی شرکت کرد تا اینکه خود از بزرگان عصر شد و بر نهج البلاغه شرحی نوشت

۱. حموی، معجم الادباء، ج ۱۴، ص ۱۲۵-۱۳۸.

که در بردارنده اطلاعاتی گسترده است و مجموعه‌ای از علوم مختلف، مانند معارف، کلام، فقه، اخلاق، ادب، لغت تاریخ صدر اسلام، انساب و فرهنگ و آداب و رسوم عرب را در خود دارد. وی همچنین به نکات ظریف ادبی، تاریخی و اجتماعی، تمسک به مثل‌ها، ذکر آرای مختلف و برخی حقایق تاریخی پرداخته است. وی سرپرست کتابخانه بغداد بود و با بهره‌گیری از کتابخانه ابن علقمی، وزیر مستعصم عباسی و ده‌ها کتاب دیگر که پیش از تاریخ طبری تألیف شده بودند، استفاده کرده است. حتی وی از منابع شیعه بهره برده است. وی بیش از سی گزارش از مدائني آورده است که در برخی گزارش‌ها به نام کتاب‌های وی اشاره کرده است؛ برای نمونه، کتاب صفين، کتاب الخوارج، کتاب الأمثال، کتاب الجمل، کتاب الفتوح، کتاب مقتل عثمان، کتاب أمهات الخلفاء را ذکر کرده است.^۱

صفدی، صلاح الدین خلیل بن ایک بن عبدالله (م ۷۶۴ق)

وی از ادبیان، شاعران، و موزخان اسلامی است. در شهر صفد فلسطین به سال ۶۹۶ق، به دنیا آمد. و در دمشق به کسب دانش پرداخت و توانست از محدثان بزرگ زمان خود بهره گیرد و به تأثیف کتاب از جمله الواوی بالوفیات پرداخت که تکمله‌ای است بر کتاب وفيات الاعیان ابن خلکان (م ۸۱۶ق). وی در این کتاب به شرح حال رسول خدا صلوات الله عليه و آله و سلم صحابه، تابعین، محدثان، فقیهان و بزرگان دیگر هر علم پرداخته است. او شرح حال اجمالی از مدائني و آثار او را که برگرفته از ابن‌نديم است در کتاب خود آورده است.^۲ در عین حال، از برخی کتاب‌های دیگر مدائني که دیگران ذکری از آن نکرده‌اند، نام برده است.

اسماعیل پاشا بغدادی (م ۱۳۳۹ق)

وی کتاب‌شناس و تراجم‌نگار مشهور عصر خود بود. که در بغداد به دنیا آمد و در آنجا رشد کرد و با کسب دانش‌های مختلف به دستگاه خلافت عثمانی وارد شد و توانست به مقامات نظامی دست یابد و در کنار نظامیگری به تأثیف بپردازد. کتاب ایضاح المکنون او ذیلی بر کتاب کشف الطیون عن اسمی الکتب و الفنون، نوشته حاجی خلیفه (م ۱۰۶۷ق) است. وی کتابش را

۱. ابن‌ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۲۴۶، ۲۷۱؛ ج ۴، ص ۱۲۶؛ ج ۶، ص ۲۱۵؛ ج ۹، ص ۹۷؛ ج ۱۰، ص ۶۹. ۲. صفدي، الواوی بالوفیات، ج ۲۲، ص ۳۳-۲۹.

براساس الفبای آثار مؤلفان تنظیم کرده است و برخی خطاهای حاجی خلیفه را یادآور شده است. وی اطلاعاتی از کتاب، مؤلف و محل نگهداری کتاب و مواردی دیگر را ذکر کرده است. همچنین کتاب دیگر او به نام هدية العارفین: اسماء المؤلفین، آثار المصنفین است که به روش الفبائی و نام مشهور مؤلفان تنظیم شده است که به شرح حال آنان، مذهب، مسافرت‌ها و تُرك بودن، آنان اشاره کرده است و مؤلفانی را که تابع دولت عثمانی بوده، ولی اصالت تُركی نداشته‌اند با علامت ستاره مشخص کرده است. شرح حال اجمالي مدائني و شماري از کتاب‌های او را بر شمرده^۱ و در ایضاح المکون، از کتاب اخبار بنی ناجیه نام می‌برد.^۲

آغا بزرگ طهرانی، محمد محسن بن علی (م ۱۳۸۹ق)

وی فقیه و کتاب‌شناس شیعه است که کتاب الدریعة الى تصانیف الشیعه را نوشت، و به همت او مجموعه‌ای از آثار مؤلفان شیعه جمع آوری شد. او با این کار میراث فرهنگی و تمدنی شیعه را حفظ کرد و کتابش دائرة المعارف کتاب‌شناسی درباره شیعه شمرده می‌شود و به عنوان یکی از منابع دسته اول، در زمینه شناخت میراث مکتوب شیعه از قرن چهارم، تا دوره زندگانی مؤلف، به شمار می‌آید. کتاب براساس حروف الفبائی عنوان اثر، به شرح حال مؤلفان و معرفی نسخه‌های خطی آنان می‌پردازد. وی در این مجموعه از منابع فهرست‌نگاری نخستین شیعه، مثل الفهرست شیخ طوسی (م ۴۵۰ق)، رجال نجاشی (م ۴۵۰ق) و معالم العلماء ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ق) و بسیاری از کتاب‌های دیگر استفاده کرده است. وی از فهرست کتابخانه‌ها بهره برده و گاه آثار چاپی و خطی را خود مشاهده و مطالعه کرده است. همچنین وی به آنچه از افراد مورد اعتماد شنیده، استناد کرده است. آغا بزرگ شرح احوال و آثار عالمان و رجال شیعه را از قرن چهارم تا چهاردهم هجری آورده و هر قرنی را با عنوانی ذکر کرده است. گفته شده انگیزه او به همراه سید حسن صدر و محمد حسین کاشف الغطاء بر بی‌اعتنایی جرجی زیدان در کتاب تاریخ آداب اللغة العربیه است که توجهی به ذکر علمای نامدار شیعه نکرده بود. تلاش جرجی زیدان و امثال او بر این بود تا آثار شیعیان به فراموشی سپرده شوند. از این‌رو آنان تصمیم گرفتند تا پاسخی به او بدهند و آغا بزرگ طهرانی کتاب الدریعة را نوشت. او می‌گوید: مهم‌ترین کتاب‌شناسی متاخر مسلمانان کشف الظنون از حاجی خلیفه است که دربرشمردن آثار،

۱. بغدادی، هدية العارفین، ج ۱، ص ۶۷۰-۶۷۲. ۲. همو، ایضاح المکون، ج ۱، ص ۴۱.

اشتباههایی در این زمینه، به خصوص تألیفات علمای شیعه دارد، و شیعه را به نداشتن کتاب‌های سودمند متهمن ساخته و آنان را طفیلی دیگر مذاهب خوانده است. وی از مدائی آثاری را از جمله **خطب امیر المؤمنین**:^۱ **خطب النبي**:^۲ **الفاطمیات**:^۳ کتاب **من قتل من الطالبین**:^۴ نام برده است.

سیدمحسن امین حسینی عاملی (م ۱۳۷۲ق)

سیدمحسن بن عبدالکریم مشهور به سیدمحسن امین، فقیه، ادیب و تراجم‌نگار شیعی از اهالی جبل عامل لبنان بود. وی پس از کسب مقدمات به نجف اشرف رفت و در آنجا پس از تکمیل دروس حوزوی پرداخت و به اجتهد رسید و توانست شاگردانی تربیت کند. وی تألیفاتی دارد که مهم‌ترین آنها کتاب **اعیان الشیعه**، که دانشنامه‌ای رجالی است و مشتمل بر شرح حال علماء و بزرگان شیعه از صدر اسلام تا زمان او و شامل صحابه، تابعین، تابعین تابعین، محدثان، روایان، قاریان، مفسران، فقهاء، حکیمان، متكلمان، دانشمندان در علوم مختلف، پادشاهان، امیران، اعم از زنان و مردان را آورده است. وی توانست هویت فرهنگی شیعه و نقش دانشمندان شیعه را در اعتلای تمدن اسلامی با تدوین این کتاب معرفی کند. این کتاب در بردارنده شرح حال ۱۲ هزار تن است. فرزند وی مستدرکات **اعیان الشیعه** را در ده جلد نوشت؛ زیرا می‌گفت پدرم شخصیت‌هایی را که در قید حیات بودند، در کتابش یاد نکرد و من شخصیت‌هایی پس از پدرم را که از دنیا رفته‌اند و آنها بی را که پدرم از قلم انداخته بود در مستدرکات جمع آوری کردم. وی در دمشق درگذشت و مقابرہ حضرت زینب عليها السلام، به خاک سپرده شد. وی با نقل از منابع دیگر در حدود چهل گزارش از مدائی آورده است.

فؤاد سزگین (معاصر)

وی از مستشرقان تُرك زبان و از محققان علوم اسلامی است و در زمینه احیا و بازسازی آثار دانشمندان اسلامی کارهای ارزشمند و ماندگاری انجام داده است. وی تألیفات بی‌شماری دارد از جمله آنان اثر سیزده جلدی اوست که کتاب **تاریخ ادبیات عربی** نام دارد و به زبان آلمانی است

۲. همو، **الذریعه**، ج ۷، ص ۱۹۳.

۱. طهرانی، آغا بزرگ، **الذریعه**، ج ۷، ص ۱۹۰.

۴. همو، ج ۲۲، ص ۲۳۰.

۳. همو، ج ۱۶، ص ۹۷.

و به عنوان یک کتاب مرجع به شمار می‌آید. وی توانست مؤسسه تاریخ علوم اسلامی عربی را بنیان گذارد که امروز جامع‌ترین مجموعه از متون تاریخ علم عربی اسلامی در جهان در این مؤسسه موجود است. وی در کتاب تاریخ الشّراث العرّبی التدوین التاریخی، به معرفی مورّخان قرن نخست پرداخته و شرح حال اجمالی و آثار باقی مانده از آنان را که در کتابخانه‌های معتبر جهان یافته، یادآور شده است و آگاهی‌های خوبی درباره آثار هر مؤلف، نسخه‌های موجود خطی و به چاپ رسیده، سندشناسی، مصادر و کتاب‌شناسی به دست می‌دهد. وی چندین اثر از مدائی نام بده است از جمله کتاب السمير (توضیح در کتاب الفرج بعد الشده از آن یاد کرده است)، اخبار قلاع –یکی از مصادر مرآة الزمان مسعودی است– و کتاب النساء الفوارک. زرکلی در کتاب الأعلام خود شرح حال اجمالی از مدائی آورده و به تعداد اندکی از کتاب‌های مدائی اشاره کرده است.^۱

زرکلی (م ۱۳۹۶ق)

خیرالدین زرکلی، روزنامه‌نگار و نویسنده اهل بیروت، با پدر و مادری از دمشق، چندین روزنامه، مجله و چاپخانه در دمشق و قاهره تأسیس کرد. هنگام سلط فرانسویان بر ریه، محکوم به اعدام شد و به حجاز گریخت و تابعیت آنجا را پذیرفت و در دستگاه آل سعود به مناصب عمله رسید.

معروف‌ترین اثر وی الاعلام: قاموس تراجم لاشهرالرّجال والنساء من العرب والمُستعربين والمُستشرين است. وی در مقدمه یادآور شده است که چون گنجینه کتابخانه‌های عربی فاقد کتابی مشتمل بر شرح احوال مشاهیر مردان و زنان عرب، مستعرب و مستشرق بود، سعی در خلق اثری جامع داشتم تا به ضبط نام این دسته از افراد، که سخنی از آنان در تاریخ از قدیم تا زمان تأثیف آمده، مبادرت کنم. مؤلف سعی در تلخیص مطالب داشته، و به جهت اجتناب از تحولات حوادث جاری به معاصران زنده نپرداخته است. وی در اثرش از افرادی که دارای منصب خلافت، امارت، وزارت و قضاؤت یا رئیس مذهب، صاحب فن و حرفه‌ای، شاعران مشهور، یا راویان، یا ضربالمثلی به فرد منتب است، آورده است. تدوین کتاب براساس نام کوچک افراد و سپس نام پدر و در موارد مشابه که نام فرد و نام پدر یکسان باشد، تاریخ وفات مبنای اولویت قرار گرفته است. مهم‌ترین ویژگی اثر ارجاع شهرت یا لقب صاحب ترجمه به نام

۱. زرکلی، الأعلام، ج ۴، ص ۳۲۳.

کوچک اوست که شرح حال وی ذیل آن نام ذکر شده است. ویژگی دیگر اثر اینکه گاه اسم مشهورترین اشخاص بدون رعایت نظم الفبائی در بالای نام کوچک آنها و با حروف درشت تر از متن آمده است. همچنین در تنظیم عنوانین، کلمات «آب»، «أم»، «ابن»، «بنت» و از این قبیل را در مدخل ها حذف کرده و مستقیم به اسمی خاص افراد ارجاع می دهد. در ذیل هر مدخل، تاریخ تولد و وفات به سال هجری و میلادی، شهرت، نسبت، کنیه، لقب، شرح کوتاهی از صاحب عنوان و مجموعه آثار وی بیان شده است.

در نهایت مأخذ مورد استفاده برای هر مدخل ذکر شده است. بعد از درگذشت مؤلف به سرپرستی زهیر فتح الله در سال ۱۳۹۹ق/۱۹۷۹م، با مقدمه، اصلاحات و حواشی چندی نسبت به چاپ قبلی، با یادداشت خیرالدین زرکلی در هشت جلد از سوی انتشارات دارالعلم للملائین، در بیروت به صورت مکرر انتشار یافته است. برای الاعلام ذیل و تکمله های چندی نوشته شده است. مطالب یاد شده برگرفته از مقاله صمد اسماعیل زاده است. زرکلی، شرح حال کوتاهی از مدائینی و شمار اندکی از آثار او را بر شمرده است.^۱

عمر رضا کحاله (معاصر)

نویسنده، محقق و تراجم‌نویس مشهور عرب در دمشق و در خانواده‌ای بازرگان به دنیا آمد. وی علوم اسلامی و زبان عربی را نزد بربخی استادان برجسته دمشق آموخت و به تدریس مشغول شد. وی به سبب آنکه خاندانش به تجارت اشتغال داشتند به تجارت روی آورد و به کشورهای مختلف سفر کرد و با روحیات مردم آن نواحی آشنا شد. این مطالعات به درک وی از تحولات اجتماعی کمک کرد و پس از بازگشت به دمشق سلسله مقالاتی نوشت و بعدها در کتابخانه ظاهریه مشغول به کار شد و بهترین فرصت مطالعاتی و تحقیقات تاریخی و اجتماعی برایش فراهم آمد. بعدها به سمت کتابدار و بعد مدیر کتابخانه رسید و با بسیاری از دانشمندان، ادبیان و ناقدان، اعم از شرقی و غربی آشنا شد. این آشنایی در جهت دهنی به مطالعات وی تأثیری فراوان داشت. عمر رضا سپس به مجمع‌العلمی‌العربی، در دمشق پیوست و فهرست‌هایی را فراهم کرد. وی هفتاد تألیف دارد و از جمله آنها که مهم‌ترین اثر اوست النساء فی عالمی المغرب والاسلام، معجم قبائل العرب، معجم المؤلفین و مستدرک آن است که در

^۱. زرکلی، الاعلام، ج ۴، ص ۲۳۲.

کتاب معجم المؤلفین شرح حال افراد را تا زمان مؤلف آورده است. وی شرح حال مدائنتی را با اختصار آورده و چندین کتاب از مدائنتی از جمله مقتل الحسین^{علیہ السلام} را نام بردε است.^۱

سید عبدالعزیز طباطبائی (م ۱۳۷۴ ش)

او محقق، کتاب‌شناس، نسخه‌شناس و صاحب‌نظر در دانش تاریخ، رجال و تراجم است که نقش بر جسته‌ای در احیای آثار شیعیان در متون کهن دارد. وی برای مطالعات خود به بسیاری از کتابخانه‌های جهان در آسیا، اروپا و آمریکا رفت و نسخه‌های خطی بسیاری را شناسایی کرد و آنها به فهرست‌نگاری و منتشر ساخت. مؤسسه‌های بزرگ و مراکز فرهنگی با او ارتباط داشتند و با نظرات ایشان بسیاری از کارهای تحقیقاتی چاپ و کتاب‌هایی تدوین شد. وی به جهت علاقه‌ای که به احیای میراث کهن شیعه داشت، از شخصیت‌های بزرگ مانند: آغا بزرگ تهرانی و علامه امینی تأثیر پذیرفت و از آن دو بهره برد به طوری که در کتابخانه امیرالمؤمنین^{علیہ السلام} که علامه امینی تأسیس کرده بود، به تحقیق و تدوین فهرست کتابخانه پرداخت. برای آگاهی بیشتر از شرح حال و تلاش‌های ایشان به جلد نوزدهم از مجموعه مشاهیر کتاب‌شناسی معاصر ایران، محقق طباطبائی، تألیف سید محمد طباطبائی به همت مؤسسه خانه کتاب در تهران انتشار یافته، پرداخته شده است. وی در کتاب اهل‌البیت فی المکتبه‌العریبیه برخی از کتاب‌های مدائنتی را نام بردε است.

احمدی میانجی، علی (۱۳۷۹ ش)

وی از عالمان کریم‌النفس، بزرگوار، مجتهد، استاد اخلاق و عضو جامعه مدرسین حوزه علمیه قم بود. وی در حوزه‌های علمیه میانه، تبریز و قم مشغول به تحصیل شد و به درجه اجتهاد رسید. در فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی و سیاسی نیز شرکت جست و نقش فعالی در مبارزه با رژیم پهلوی داشت تا سرانجام انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی^{علیہ السلام} به پیروزی رسد. وی پس از انقلاب از یاران باوفای امام خمینی^{علیہ السلام} بود و همواره همگام با روحانیت در صحنه‌های سیاسی و اجتماعی حضور داشت. او افزون بر تدریس دروس دوره سطح، درس اخلاق برای طلاب داشت. و به تفسیر قرآن و مباحث حدیثی نیز علاقه‌مند بود و آثاری در این

۱. عمرکحاله، معجم المؤلفین، ج ۷، ص ۲۱۱.

موضوعات نوشت. او در آثار فقهی خود به موضوعات روز جامعه نیز پرداخت. کتاب‌های مکاتیب الرسول علیه السلام و مکاتیب الانمہ علیه السلام درباره مکتوبات و نامه‌های منسوب به پیامبر علیه السلام و ائمه علیه السلام و کتاب مالکیت خصوصی در اسلام، در شمار آثار وی هستند. وی در مکاتیب الرسول علیه السلام و مکاتیب الانمہ علیه السلام کزارش‌های بسیاری را از مدائی آورده است.

ابن عدی (م ۳۶۵ق) در *الکامل*^۱، سمعانی (م ۵۶۲ق) در *الانساب*^۲ ذهبی (م ۷۴۸ق) در *سیر اعلام النبلاء*^۳، المغنی فی الضعفاء^۴، میزان الاعتدال^۵ و *تاریخ الاسلام*^۶؛ ابن حجر (م ۸۵۲ق) در *لسان المیزان*^۷؛ ابن کثیر (م ۷۷۴ق) در *البداية والنهاية*^۸؛ جعفریان (معاصر) در *منابع تاریخ اسلام*^۹ شرح حال مدائی را به اجمال آورده‌اند.

تکنگاری درباره تاریخ‌نگاری و مؤرخان

از میان آثار گذشتگان، بیشترین استفاده را می‌توان از کتاب‌های فهرست برده؛ کتاب‌هایی مانند الفهرست ابن ندیم و الفهرست نجاشی، الفهرست شیخ طوسی، معجم الادباء حموی و السوافی بالوفیات صفتی که در آنها نام مؤلفان و محدثان تاریخ‌نگار که تکنگاشته‌هایی در موضوعات مختلف داشته به ثبت رسیده و به نسل‌های آینده منتقل شده‌اند.

همچنین از میان معاصران مهم‌ترین اثر مربوط به تاریخ‌نگاری در اسلام، کتاب تاریخ و تاریخ‌نگاری در اسلام، اثر فرانتس روزنتال با ترجمه دکتر اسدالله آزاد است. این کتاب دارای بخشی مستقل و مهم درباره اشکال اصلی تاریخ‌نگاری در اسلام است که در آن به تاریخ خبر که کهن‌ترین صورت تاریخ‌نگاری در اسلام و توصیف جامع یک رویداد است و به صورت معمول بیش از چند صفحه نمی‌شود، پرداخته است به سخن دیگر، تأثیف تکنگاشته‌های کوتاه در موضوع رویدادهای تاریخی، در حقیقت استمرار همان قصص ایام‌العرب هستند که به نوعی تخصص‌گرایی در موضوعات است و این نشانه بسط و گسترش علوم اسلامی مطرح شده در آن

۱. ابن عدی، *الکامل فی الضعفاء الرجال*، ج ۵، ص ۲۱۳.

۲. سمعانی، *الانساب*، ج ۱۲، ۱۴۷؛ همان، ج ۵، ص ۲۳۰.

۳. ذهبی، *سیر اعلام النبلاء*، ج ۱۰، ص ۴۰۱.

۴. همو، *المغنی فی الضعفاء*، ج ۲، ص ۹۵.

۵. همو، *میزان الاعتدال*، ج ۳، ص ۱۵۳.

۶. همو، *تاریخ الاسلام*، ج ۱۶، ص ۲۸۹-۲۹۱.

۷. ابن حجر، *لسان المیزان*، ج ۴، ص ۲۵۳.

۸. ابن کثیر، *البداية والنهاية*، ج ۱۰، ص ۳۲۹.

۹. جعفریان، *منابع تاریخ اسلام*، ص ۱۱۹-۱۲۱.

حوزه در قرن دوم و سوم هجری است در عین حال، کتاب روزنتمال نزد صاحب‌نظران و پژوهشگران دارای اعتبار است، گرچه برخی از گفته‌های روزنتمال قابل تأمل و بررسی است.

از مورخان معاصر می‌توان از شاکر مصطفی، مؤلف *التاریخ العربی و المؤرخون* و عبدالعزیز الدوری، مؤلف نشأة علم التاریخ عند العرب نام برد که کتاب‌هایشان دربردارنده مطالبی درباره مکاتب تاریخ‌نگاری اسلامی و انواع مختلف تاریخ‌نگاری نزد مسلمانان بوده و از جمله از مدائی و تقسیم‌بندی آثار او نام برد شده است. در این دو کتاب، از مهم‌ترین و مشهورترین تکنگاری‌ها سخن به میان آمده است.

بدری محمد فهد، صاحب کتاب *شيخ الاخباريين*، به شرح حال و معرفی آثار ابوالحسن مدائی پرداخته است؛ زیرا مدائی در عصر خود بیشترین سهم را در نگارش تکنگاری‌ها در موضوعات مختلف (اشخاص، حوادث، فتوحات، تاریخ و سیره) داشته است. کتاب *شيخ الاخباريين* در این حوزه مهم به شمار می‌آید.

کتاب *تاریخ التراث العربی*، التدوین التاریخی اثر فؤاد سرزگین نیز به نگارش مورخان پرداخته و آثار باقی مانده آنان را در منابع مختلف ذکر کرده است وی به شرح حال مدائی و برخی از آثار او اشاره کرده است. کتاب *تاریخ نگاری در اسلام*، از دکتر سیدصادق سجادی و دکتر هادی عالم‌زاده نیز به مطالب مختلف از جمله به روش‌ها و مکاتب تاریخ‌نگاری پرداخته است و از پایه‌گذاران مکاتب مدینه و عراق، از جمله اخباریان، و نیز مدائی نام برد و شرح حال او را به اجمال آورده است. همچنین کتاب علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی از دکتر صادق آئینه‌وند، به مطالب بسیاری از جمله مکتب‌های تاریخ‌نگاری و شرح حال برخی افراد مؤثر آن، از جمله مدائی پرداخته است. منابع تاریخ اسلام، اثر استاد رسول جعفریان هم به منابع مختلف تاریخ‌نگاری و نیز به شخصیت‌هایی از جمله مدائی پرداخته است.

انگیزه تاریخ‌نگاران تکنگار

توجه به اهمیت ایام‌العرب و دانش انساب نزد عرب – قبل و بعد از اسلام – زمینه‌ای شد تا محدثان و اخباریان به شرح حال وقایع که گاهی حماسی و تفاخر قبیلگی هستند، پردازنند. با آمدن اسلام، محدثان به پردازش سیره نبوی پرداختند و آثاری در این زمینه پدید آوردند که می‌توان از ابان بن عثمان بن عفان، عروة بن زییر، ابن شهاب زهری، ابن اسحاق نام برد. شماری دیگر در قرن دوم و سوم به نگارش موضوعات مختلف در باب اشخاص و رخدادها روی آوردند

و تکنگاشتهایی در موضوعات تدوین کردند که می‌توان از ابو مخفف، هشام کلبی، هیثم بن عدی و مدائی نام برد. بنابراین، محدثان و اخباریان با انگیزه‌های مختلفی که داشتند به ثبت و ضبط حوادث تاریخی و رخدادهای آن پرداخته‌اند و در این جهت در گسترش و بسط دانش تاریخ‌نگاری کمک کردند. در حقیقت توجه محدثان به کتابت و نگارش آثار در موضوعات مختلف یکی از شاخصه‌های تمدن اسلامی است که در ردیف ارزشمندترین میراث‌های فرهنگی بشری که همان میراث مکتوب مسلمانان است، قرار داده است.

اما به دست آوردن انگیزه مؤرخان دشوار است؛ زیرا درباره آثاری که نسخه‌هایی از آن موجود نیست، دستیابی به محتوای آنها تا حدی تنها از طریق نقل قول هایی که در دیگر منابع آمده امکان‌پذیر است، اما برخی از این آثار تنها نامشان باقی مانده و گزارش‌هایی از آنها در منابع دیگر موجود نیست، تا بتوان انگیزه آنان را در نگارش این‌گونه آثار به دست آورد.

با توجه به شخصیت علمی و فرهنگی مؤلفان این آثار و موقعیت‌هایی که آنان در آن فضای جامعه به دست آوردن، یا مقامی در دستگاه خلافت پیدا کردند و توانستند آثار خود را در زمینه‌های مختلف تألیف کنند، شاید بتوان بخشی از انگیزه‌های این مؤرخان را چنین برشمرد.
۱. وجود مراکز علمی فرهنگی در مدینه و عراق، سبب شدن‌تا اندیشمندان آن در بسط علمی نقش اساسی داشته باشند و تکنگاری‌ها را پدید آورده و موجب تعالی و رشد دانش تاریخ‌نگاری در زمینه‌های مختلف شوند و مؤلفان در هر موضوعی به تدوین آن بپردازنند؛

۲. موالی و وابستگان به قبائل، نقش اساسی در سیر نگارش دانش تاریخ‌نگاری، از جمله تکنگاری‌ها داشته‌اند. آنان بیشتر به نسب قبائل، منافرات، تقاضات، ادبیات حماسی و موارد دیگر می‌پرداختند؛

۳. گاه رقات‌ها و تفاخرهای قبیلگی موجب شکل‌گیری برخی دانش‌های تاریخ‌نگاری، از جمله تکنگاری شده‌اند؛ زیرا مؤلفان درباره قبائل عرب و مثالب افراد آن قبیله کتاب نوشته‌ند و همین سبب شد کتاب‌هایی درباره قبائل به‌طور عموم نوشته شوند و به‌طور خاص کتاب‌هایی مانند کتاب تمیم، کتاب قریش و کتاب ثقیف، به نگارش در آیند. در مقابل، شماری دیگر به مثالب‌نگاری افراد و قبائل پرداختند و به سخن دیگر، تفاخرگرانی و رقات‌ها در رشد و گسترش موضوعات به مؤلفان کمک کردند؛

۴. گسترش سرزمین‌ها و فتح شهرها سبب شدن‌تا مؤرخان به فتح شهرها و نقش فرماندهان آنها بپردازنند و کتاب‌هایی در این باره پدید آورند؛

۵. تشویق و ترغیب حاکمان و والیان مناطق اسلامی سبب شد موزّخان و محدثان آثاری را در موضوعات مختلف (والیان، تاریخ خلفاء، شعرا و فتوح، قبائل، فرماندهان و...) به نگارش در آورند. شایان توجه است که نگارش در موضوعات متفاوت سبب می‌شود بر اطلاعات دقیق‌تر و موارد جزئی‌تر بیشتر توجه شود و همین‌ها زمینه تاریخ تکنگاری‌ها را در تمدن اسلامی، در قرن‌های نخستین فراهم آوردند. از این‌رو، بیشتر موضوعات در تالیفات مؤلفان، شبیه به هم بوده و برخی موضوعات، ابتکاری و بدیع هستند که پیش از آن محدثان به آن نپرداخته‌اند. در عین حال باید گفت چنین تکنگاری‌هایی سبب شکل‌گیری تاریخ‌های عمومی شدند و در رشد و بسط تاریخ عمومی کمک بزرگی کردند.

با توجه به موارد یاد شده، محدثان و اخباریانی مانند ابومخنف (م ۱۵۷ق)، هشام کلبی (م ۲۰۶ق)، واقدی (م ۲۰۷ق)، مدائی (م ۲۲۵ق) و افراد دیگری در قرن دوم و سوم هجری، کهن‌ترین موضوعات تاریخی را در زمینه‌های مختلف نوشتند و آن را در اختیار مؤلفان پس از خود قرار داده‌اند. بر این اساس، درباره آغاز تاریخ تکنگاری، علت‌ها و زمینه‌های آن، باید به جستجوی بیشتری پرداخت تا بتوان انگیزه‌های هریک از محدثان در این دو قرن را به دست آورد. گرچه هریک از آنان خود مبتکر یک نوع روش در نگارش بودند. برای مثال، کتاب الطبقات الکبری نوشه‌ابن سعد برگرفته از طبقات واقدی است. یا شاید بتوان گفت کتاب‌های مقتلى که درباره افراد نوشه شده، مبتکرشان ابومخنف بوده و دیگران از او تقلید کرده‌اند. بنابراین، محدثان هرچند با انگیزه‌های مختلف توانستند هریک آثار بدیعی در موضوعات گوناگون پدید آورند. یکی از اهداف این کتاب روشن شدن آثار مدائی و توجه او به اخبار اهل بیت علیهم السلام است، گرچه آثار او باقی نمانده و از میان رفته‌اند و تنها نام آنها را می‌توان در برخی منابع به دست آورد. ولی موزّخان و محدثان پس از او گزارش‌هایی از وی آورده‌اند که تا حدودی می‌توان به این خواسته دست یافت.

جایگاه مؤلفان تکنگار در قرن دوم و سوم هجری

فهرست نگاران در کتاب‌هایشان شرح حال مؤلفان و اخباریان قرن دوم و سوم هجری و آثارشان را آورده‌اند. آنان هریک با انگیزه‌های خاص خود در موضوعات گوناگون کتاب نوشه‌اند، البته برخی از آنان دارای شهرت شده و نزد رجال‌شناسان منزلت یافته و مؤلفان پس از ایشان از کتاب‌هایشان استفاده برده‌اند.

ساختار و محتوای کتاب‌های تکنگاری

ساختار و محتوای این‌گونه آثار بیان‌کننده آن است که به یک موضوع و جزئیات به آن پرداخته است. گاه موضوع آن مربوط به شخصیت‌ها، حوادث جزئی، قبائل، فتوح، مغازی، نسب، شهر خاص و موارد دیگر است. می‌توان به ساختار برخی از آثار موجود و محتوای آنها پی‌برد. اما اگر نسخه‌ای از آنها وجود نداشته باشد، نمی‌توان درباره ساختار و محتوای آنها سخن گفت. در عین حال مؤلفانی از جمله ابومخنف، هشام کلبی، نصر بن مزاحم منقری، ثقفی، هیثم بن عدی، مدائی و دیگران تألیفات خود را به یک شیوه و روش نوشته‌اند. محتوای این آثار را می‌توان از منابع دیگر که گزارش‌هایی از آن را مؤلفان پس از آنان آورده‌اند، به دست آورد. این آثار مکتوب از میان رفته یا فراموش شده در حقیقت میراث فرهنگی و تمدنی اسلامی هستند که دارای ارزش و اعتبار است و برای احیای هریک از آنها با جمع آوری گزارش‌های آن از منابع مختلف می‌توان به بازسازی آن اقدام کرد و اطلاعات گران‌بهایی از آنها در اختیار جویندگان علم قرار داد که این کار تلاش و همت بسیار می‌طلبد.

بررسی ماندگار نبودن تکنگاری‌ها

بسیاری از کتاب‌های مؤلفان قرن دوم و سوم که در موضوعات مختلف تألیفاتی داشته‌اند به فراموشی سپرده شده‌اند و تنها یک یا چند کتاب از آنها باقی مانده و فقط باید نام آن آثار و تألیفات را در کتاب‌های فهرست‌نگاران یافت. از این‌رو می‌توان عوامل چندی بر نامندگاری آنها را برشمرد. از قرن سوم به بعد، با پدید آمدن کتاب‌های تاریخ عمومی بسیاری از آثار دانشمندان اخباری در حوزه‌های مختلف از جمله سیره، مغازی، نسب، فتوح، مقتل و شخصیت‌ها در آثار عمومی تلخیص و ادغام شدند. در حالی که این مؤلفان در گزینش اخبار آثار تکنگاران آزادی تام داشتند و آنچه را که می‌خواستند، می‌آوردند. برای نمونه، می‌توان به کتاب تاریخ الطبری اشاره کرد که درباره یک واقعه چندین گزارش با سندهای مختلف آورده است. از سوی دیگر، برخی مانند ابن‌اثیر در کتاب *الکامل فی التاریخ*، با حذف گزارش‌های تکراری، مطالب را بدون سند می‌آورد و دلیل آن را خستگی و ملال آور بودن آن برای خوانندگان در مطالعه این‌گونه کتاب‌ها که با چندین گزارش و اسناد آمده، دانسته است. بنابراین، پدید آمدن تاریخ‌های عمومی و مانند آنها سبب شد تا آثار بسیاری از گذشتگان در تکنگاری‌ها بر اثر استتساخ نشدن و بی‌توجهی به آنها به تدریج از میان برود یا به فراموشی سپرده شود.

همچنین باید گفت روش‌هایی که محدثان و موّرخان در تدوین کتاب‌ها به کار گرفته‌اند سبب از میان رفتن آثار تکنگاری شده است؛ زیرا برخی از آنان روش ترکیبی در تاریخ‌نگاری را برگزیدند و با ترکیب چند گزارش تاریخی و سلسله سندهای یک رخداد، آنها را به هم پیوند داده و با ایجاد سازگاری میان گزارش‌ها به تدوین کتاب پرداخته‌اند و گزارش‌های خود را با جملاتی مانند قالوا، عده من مشایع و مانند آن، ترکیب کرده‌اند. همین روش ترکیبی موجب از میان رفتن بسیاری از آثار تکنگار گذشتگان شده است و مؤلفان بعدی با وجود این نوع کتاب‌ها که به این روش تألیف شده‌اند، نیازی به آن آثار تکنگار ندیده‌اند. برای نمونه، یعقوبی در جلد دوم همین روش را به کار برده و منابع خود را در آغاز ذکر کرده است، بی‌آنکه در گزارش‌ها نامی از مؤلف یا سند آن بیاورد. یا در روش تحلیلی، بی‌آنکه به سند گزارش و محتوای آن توجه داشته باشد به تحلیل و نتیجه‌گیری می‌پردازد و همین سبب می‌شود بر کتاب‌های تکنگار توجه نشده و به فراموشی سپرده شوند.

از دیگر عوامل از میان رفتن تکنگاری‌ها، گرایش‌های فکری، مذهبی، قبیلگی، سیاسی اجتماعی افراد است که از سوی محدثان و رجال‌شناسان مورد طعن قرار گرفته و از این جهت به آن فرد و آثارش توجهی نشده است و همین فراموش شدن آن اثر را در پی داشته است.

همچنین باید نقش شاگردان در گسترش و استمرار آثار استادان و مشایخ را در نظر گرفت. آثار شاگردان همانند آثار استادان خود است که با استنساخ آنها توanstه‌اند آن را حفظ کنند. برای نمونه، ابن اسحاق شاگردانی داشته است و ابن‌هشام با واسطه از زیاد بن عبدالله بکائی از ابن اسحاق نقل کرده است و همین کار سبب ماندگاری سیره ابن اسحاق شده است.